

УДК 087.5

ББК 92

Б 20

Түзүүчү А. Орозова

Б 20 **Акча:** Балдар энциклопедиясы/ Түз. А. Орозова; Котор. Ж. Жапиев; Кутаалам, 2017 – 48 б.: сүр. кырг.

ISBN 978–9967–28–353–4

Акча – цивилизациянын улуу ачылыштарынын бири катары маалым. Монеталарды, купюрларды (кагаз акчалары) изилдеп, кылымдар өткөн сайын биз жашаган дүйнөнүн өзгөрүштөрүнө күбө болобуз. Дүйнө жүзүндөгү ар кандай өлкөлөрдүн акчалары алардын тарыхына, маданиятына, турмушуна жана салттарына таасир эткен маалыматтары чагылдырып турган.

Бул балдар энциклопедиясына акча тарыхынын башатынан баштап, бүгүнкү күнгө чейинки маалыматтарды коштогон фотография жана художниктер тарабынан тартылган сүрөттөр да берилди. Энциклопедиянын максаты – окурмандарды акчанын көп кылымдык тарыхы менен тааныштыруу болуп эсептелет.

Б 4802060000–17

ISBN 978–9967–28–353–4

УДК 087.5

ББК 92

© «Кутаалам» ЖЧК, 2017

КИРИШҮҮ

Нумизматика (байыркы грекче νόμισμα, лат. numisma – монета) – бул монеталар жөнүндөгү илим. Монеталарды коллекциялоонун ышкыбоздорун да ушунтип аташат.

Акча – Тынч мухитинин кайсы бир ээн аралдарында жашаган кичинекей бир уруу эл болсун, же цивилизациянын жогорку чегиндеги турмушта болсун, жашоодогу бардык коом үчүн эң керектүү нерсе.

Ар бир өлкөнүн өзүнчө акчалары бар экенин билебиз: маселен, бизде – сом. Россияда – рубль, Англияда – фунт стерлинг, Литвада – лит, Японияда – иен, Кытайда – юан, Америкада – доллар, Бразилияда – крузейро, Мексикада – песо. Дүйнөдө валюталардын аталыштары жана кандай көп түрлөрү бар?! (Валюта – бул тигил же бул өлкөлөрдө жүгүртүлгөн акчалардын жалпы аталышы.) Валюталар качан жана эмне үчүн пайда болгондугун, түрдүү элдерде түрдүү мезгилдерде акчасы кандай экендигин, алар биринен бири кандай айырмаланганын жана эмнеден жасалганын бардыгыбыз эле биле бербейбиз. Бул боштукту толтуруш үчүн бизге нумизматика илими жардамга келет.

Акча – ар бир монета, ар бир купюра (кагаз акчалар ушундай аталат) өзүнө көптөгөн маалыматтарды камтыйт: адамзаттын тарыхы, соода, маданият, искусство,

техниканын тарыхтары акча менен тыгыз байланыштуу.

Нумизматтар монетанын бөлүктөрүн төмөндөгүдөй аташат: **аверс** – монетанын бети, негизги бөлүгү, **реверс** – аверстин карама-каршы жагы, монетанын арткы бети, **гурт** – монетанын кыры.

Ал эми «монета» деген аталыш Байыркы Рим мезгилинде пайда болгон. Ал жерде Юнон-Монета кудайынын (Жолбашчы, Кеңешчи) Храмында эң алгачкы монета Үйү негизделген. Ошондон улам «монета» деген аталыш тараган.

Жогоруда белгиленгендей нумизматтар акчанын бардык аталыштарын билишет. Алар акчаларды сүрөттөй алышат жана түрдүү мамлекеттердин акчаларынын жүгүртүлүшү боюнча маалыматтары бар. Тигил же бул мамлекеттердин тарыхын үйрөнүүдө нумизматтардын көмөгү зор.

Эми биз мындан ары акчанын кылымдарды карыткан тарыхы менен таанышабыз. Адегенде тээ байыркы мезгилдеги акчанын жаралыш тарыхына кайрылып, алгачкы металл акчалардын пайда болушун, анан кагаз акчалар менен электрондук акчалардын чыгарылышын үйрөнөбүз.

АКЧАНЫН ЖАРАЛЫШ ТАРЫХЫ

Ар бир өлкөдө акча системасы өз алдынча өнүккөн, ар кандай мамлекеттерде акча системасынын жаралышы менен түзүлүшүнүн өзүнчө тарыхы бар. Акча кандайча пайда болгон?

Биздин азыркы мезгилге караганда мурда бардыгы жөнөкөй болгон, акча жок кезинде эч ким ага көз каранды болбогон, адамдар менен табият карым-катнаш жашап келген.

Адамдар аз-аздан топ-топ болуп жашап, эркектер азык табуу аракетинде, ал эми аялдар үй жумуштары менен алектенишкен. Айрымдарга жомоктой сезилгени менен чындыгында булар болгон окуяларды маалымдайт.

Ал кезде акчаны эч ким барктаган эмес, анткени акча деген жок болучу. Эгерде биз азыркы акчаларды ошол мезгилге көз ирмемге алып бара турганыбызды

элестетсек, анда акча ал кездеги адамдарды азыркыдай кызыктырмак эмес.

Бирок ошол кезде эле соода жүгүртүү жана керектүү нерселерди алмашуу үчүн акча керектелген. Ырас, ал мезгилде акчанын түзүлүшү азыркыдай эмес, таштан жасалып, оор болучу. Ошол таштан жасалган акча менен соода жүгүртүшкөн. Алар адамзат тарыхындагы алгачкы акча болуп саналат. Ал акчалар оор жана көлөмдүү болгондуктан, аларды алып жүрүү кыйынчылыктарды жараткан. Акчанын кызыктуу тарыхы ошол кезден башталып, адамдар акча ордуна далай нерселерди пайдаланышат. Элдин көбү малды акча ордуна колдонушкан. Айрым өлкөлөрдө акча катары кант же пилдин сөөгү, ошондой эле какао, апиийм жана башка нерселер жүргүзүлгөн. Африкада эн белгилүү акча бирдиги болуп балык эсептелген. Океания аралдарында азыр деле акчанын ордуна чабалекейлердин жей турган уялары, үлүл кабыктары, жаныбарлардын тиштери, тоту куштун канаттары, атүгүл тоголок таштар пайдаланылат. Мындай «акчалар», нумизматтар

Адегенде ал кабыктарды Инди мухитинин Мальдив аралында жашаган жергиликтүү эл пайдаланып келген. Көлөмү жаңгактай болгон жаркыраган, жеңил, катуусунан келген кабыктар бат эле Азияны, Африканы жана Европаны каптап кетет. Аларды бүткүл дүйнөгө жайган араб соодагерлери болгон. Адамдар ошол каурини акча катары XX кылымга чейин пайдаланып келди.

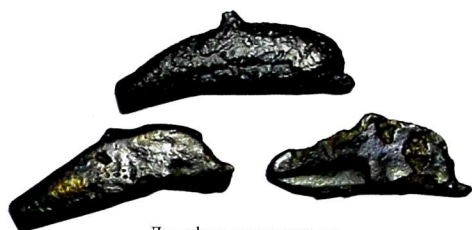
аташкан «товар-акча» бирдигине ар нерселерди сатып алууга жана алмашууга гана эмес, өз чарбачылыгында да колдонушкан.

Бир нече кылым өткөндөн кийин ал товар-акчалардын ордуна түштүк деңиздеринен алынган каура моллюскалардын кабыктары акча ордуна жүргөн. Аларга көзөнөк салышып, шуру сымал жипке тизип алышкан. Бирок алар арзан болгон, бир буканын баасы моллюсканын миндеген кабыктарына чыккан.

МЕТАЛЛДЫН КУЙМАСЫ

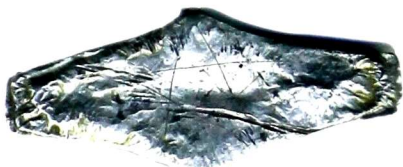
Адам баласы пайдаланганга оңтойлуу жана пайдалуу болгон металл акчасын ойлоп тапкыча, акча катары көп нерселерди колдонуп келишкен. Металлдан жасалган акчанын башкаларга караганда кандай өзгөчөлүктөрү болгон? Алар биринчиден, бузулган эмес, экинчиден, көп орунду ээлеген.

Дельфин монеталары

Жаа аткычтар монеталары

Күмүш куймасы – Гривна

Күрөккө окшош монеталар

Балык монеталары

Алар алтындан, күмүштөн, жезден жасалган. Эритилген металлды балыктын, күрөкчөнүн, мергендин, дельфиндин кебин элестеткен калыптарга куюшкан. Ошондой эле шакек, билерик, зым, төрт кырдуу уютманын формасы катары да пайдаланышкан.

Ошондой уютмалардын чону жана оору «талант» деп аталган. Байыркы мезгилде бул сөз оор салмакты билдирген, мисалы, тирүү буканын салмагын аташкан. Байыркы Грецияда талант деп ар кайсы мезгилде 26дан 60 килограммга чейинки салмакты ченешкен. Буканын терисине окшотуп металлдан таланттарды куюшкан. Мындай акчаны көтөрүп, соода жасашка базарларга барышкан эмес. Шаарлар менен мамлекеттердин ортолорундагы соода-сатыкта акча ордуна талант жүгүртүлгөн.

Ал мезгилде куймаларды белгилешкен эмес, кандай металлдан жасалган баасы гана көрсөтүлгөн. Маселен, эгерде күмүш куймасы 60 килограмм болсо, баасы да ошол 60 килограмм күмүшкө тете болгон.

Металлдан жасалган акча товар акчасына жана кауранын кабыкчасына караганда алда канча ыңгайлуу болгон. Алар бузулган эмес жана көп орунду ээлеген. Анын дагы бир артыкчылыгы – куйманын бетине жазуу түшүрүүгө мүмкүндүгү. Бара-бара жазуу түшүрүү бардык куймаларга колдонулган.

Адегенде соодага ыңгайлуу болуу үчүн куймалардын салмагы жазылган. Кийинчерээк ал куймаларга кудайлар менен падышалардын сүрөттөрү салынып, ал куйма жасалган шаарлардын аталыштары жазылган.

ЛИДИЙ МОНЕТАСЫ

Алгачкы монеталар соода-сатыгы өнүккөн Кичи Азиядагы Чыгыш Жер Ортолук деңизинде жайгашкан Лидия мамлекетинде (азыркы Турциянын аймагы) жасалган.

Грек тарыхчысы Геродаттын лидиялык алгачкы монеталар жөнүндө айткандары биздин заманга чейтнки 687-жылга таандык. Алар Лидиядагы тоо арасындагы өзөндөрдөн табылгандай таза күмүш менен алтындын куймасынан жасалган. Бул металл куймасын жумушартуу үчүн адегенде чокко ысытып, анан дөшүгө коюп, балка менен согушкан. Бир бетине жазуу же сүрөт түшүрүлгөндөн кийин аны монета катары пайдаланышкан. Монетаны массалык түрдө жасоо Сарда мамлекетинин борборунда Лидия падышасы Ардисом (652–615-жж., б. з. ч.) тарабынан монета чыгаруучу жай курулгандан кийин күч алган. Алгачкы чыгарылган лидия монеталары азыркы чен боюнча тизмеге кирбейт, себеби, стандарттуу салмагы жана жасалган металлдын көлөмү, анын тазалыгы туурасында маалыматтар болбогон. Ар-

дистин уулу Лидия өлкөсүнүн падышасы Алиатт (610–561 жж., б. з. ч.) монетанын стандарттуу салмагын белгилеген, ал 168 даана буудай данына барабар болгон. Аталган падышанын бийлиги кезинде металл иштетүү бир топ денгээлге жетип, монеталардын көлөмү аныкталып, тыйындардын бетине гана эмес, реверсине (арткы бетине) да сүрөттөр түшүрүлгөн. Арстандын башы Мермнад династиясынын символу болуп калган.

Лидий статери

Ал эми Лидия болсо Жер Ортолук деңизинин аймагында соода-сатык жүргүзүп, лидия монеталарынын таралышына шарт түзгөн. Анын соода-сатыктагы эн

башкы өнөктөшү Греция жана анын колониялары, ошондой эле Перс империясы болгон. Соодада эсептешүүнүн ыңгайы катары лидиялыктар алтын монеталарды чыгарып, аны статер деп аташкан. Статерде лидиялыктардын кудайы болуп саналган жүгүрүп бараткан түлкү – Бассарейдин элеси түшүрүлгөн.

Алтын монеталарды б. з. ч. VI кылымда Лидиянын легендарлуу падышасы Алиаттанын уулу Крез падыша кийирген. Ал металлдын тазалыгына чек койгон (алтын же күмүштүн тазалыгы 98%) жана монетанын бетине монархтын гербдүү мөөрү (арстан менен буканын башы) түшүрүлгөн. Расмий мөөр металлдын тазалыгынын кепили болуп саналган. Ошол «крездин» атактуу монетасы Кичи Азиядагы Пактол өзөнүнөн алынган алтындан жасалып, салмагы 11 грамм болгон. Ошондуктан Крездин колу тийген нерселердин бардыгын

Монархтын гербдүү мөөрү басылган реверси менен лидия статери.

алтынга айлантып жиберген деген уламыш бекеринен айтылбаган. «Крездей бай» деген ылакаптын тарыхый негизи ушунда.

Бир кылым өтүп, алтын монеталар Персияда да колдонула баштайт. Перс падышасы Кир Лидияны басып алгандан кийин алтын монеталар Жакынкы жана Орто Чыгыштын бөлөк өлкөлөрүндө да жасала баштады. Маселен, дарик аталыштагы монеталар өтө кеңири тараган, анын бетинде Перс падышасы Дария I жаа атып жаткандагы элеси түшүрүлгөн.

БАЙЫРКЫ ИНДИЯНЫН МОНЕТАЛАРЫ

Биздин заманга чейинки VII-V кылымдарда Индиянын курамында бири менен бири тынымсыз соода-сатык жүргүзүшкөн бир нече майда мамлекеттер болгон. Ошол мезгилде соода-сатыкта ченөөгө ыңгайлуу болсун үчүн күмүш куймала-

рынын сапатына жана салмагына атайын стандарт кийрилген. Индияда монеталарды өз алдынча чыгаруу боюнча так маалымат жок, ал б. з. ч. V-IV кылымдардагы инди адабияттарында гана эскерилет. Санскриттик жылнаамачы Панини (б. з. ч.

Б. з. ч. 500–400-жылдары жасалган 1,5 грамм $\frac{1}{4}$ күмүш сатаманасы.

500-жылга жакын) өзүнүн жазмаларында Индия падышалыгында монета б. з. ч. V кылымга чейин эле болгондугун белгилейт. Ал Байыркы Индияда монеталар сагамана (шатамана) жана каршапана деп аталганын эскерет. Сагамана – күмүштүн 100 ратгисин түзгөн. Ратги – 0,11 г чен бирдиги. Андыктан, сагамана 11 г таза күмүштүн баасы. Каршапана болсо 32 ратгини түзөт (3,3 г таза күмүш). Каршапананын бир нече наркы белгилүү: каршапананын жарымы (16 ратги), чейрек каршапана (8 ратги) жана каршапананын 1/8 бөлүгү (4 ратги).

Байыркы Индиянын монеталары Лидиянын, Грециянын жана Персиянын монеталарынан кескин айырмаланып турган. Алар адегенде күмүштү жалпак куюп, андан кийин керектүү салмагына жараша кесилип алынган. Мындай монеталар таза күмүштөн жасалган. Аларды жасоодо төрт бурчтук, тик бурчтук жана тегерек формалар пайдаланылган. Индиядагы алгачкы монеталардын бир бетине гана символ катары 6 тарапка нурлары чачыраган күндүн 1–6 сүрөттөрү түшүрүлгөн. Андан кийинки мезгилдерде монеталардын эки бетине тең сүрөттөр чегилген. Ал сүрөттөр мо-

нархтын акча чыгарган сарайынан жасалган монеталардын металлынын сапатына кепилдик берген. Археологиялык айрым табылгаларда жана монеталарды жасоодогу ыкмаларын баяндаган адабияттарда инди монеталарынын уникалдуулугу белгиленип, Байыркы Индияда монеталарды башкаларды туурабай, өз алдынча жасагандыгы жөнүндөгү божомолдорду аныктап турат.

Вима Кадфиздин 100–127-жылдардагы алтын статер

127–152-жылдардагы алтын статер Канишки I

БАЙЫРКЫ КЫТАЙ МОНЕТАЛАРЫ

Кытайдын жети мамлекетинде көп мезгилге чейин колодон жасалган акча пайдаланып келген, алардын формасы ар түрдүү болуп, күнүмдүк турмушта керектелүүчү нерселерге окшоштурушкан. Алар алгачкы ирет Сары өзөн өрөөнүндө жасалып, ар түрдүү буюмдарга окшош болгон, мисалы, айыл чарба шаймандары, ачкыч, шакек ж. б. Кетмен, күрөк жана бычак формасындагы монеталар Чжоу династиясынын мезгилинде (болжол менен б. з. ч. 1100–255-жж.) эле пайда болгон. Шаньдун жарым аралынан б. з. ч. VII кылымда жасалган кооз сабы бар күрөк формасындагы монета табылган. Бул монеталардын чыгарылган мезгилин так көрсөткөн булактар жок. Айрым окумуштуулар буларды кытайдагы алгачкы монеталар деп эсептешет. Булардын бардыгынын салмактары бирдей – 3 лян (1 лян – 24 шу, 1 шу = 0,56 г) болгону менен накта монета экендигин далилдеген жазуулары жана белгилери жок болгон-

дуктан аларды накт монета катары эсептөө калпыс болуп калат. Жалпак саптуу күрөк формасындагы монеталар б. з. ч. 400-жыл-

Курч күрөк формасындагы кооз саптуу монета

дарга таандык. Ал мезгилдеги монеталар азыркы акча белгилеринин бардык шарттарына жооп берет: ал монеталарда акчанын наркы жазылып, акча сарайынын белгиси түшүрүлгөн. Жалпак саптуу күрөк формасындагы монета үч наркта жасалган – ½ лян (12 шу), 1 лян (24 шу) жана 2 лян (48 шу). Аларды цян дешкен. Кийин, б. з. VII кылымында кытайдын акча бирдиги цян деп аталган.

Мурдагылардан жукараак, күрөк формасындагы монеталар б. з. ч. 300-жыл-

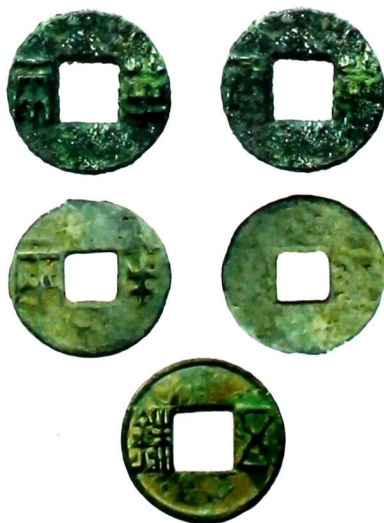

Жалпак саптуу күрөк формасындагы монета

дарга таандык. Күрөк-монета ар түрдүү салмакта – $\frac{1}{2}$ лян (12 шу) жана 1 лян (24 шу) наркында чыгарылган.

Чу мамлекетинин монетасы күрөктү эске салса, үч кошуна мамлекеттерде жүгүртүүдөгү узундугу 7 дюйм болгон коло «дао» монетасында «Аньяндагы мыйзам тарабынан бекитилген» деген жазуусу болгон. Атүгүл «кумурсканын мурду» деген жазуусу бар жана кауранын кабыкчысынын формасындагы монеталар да жасалган.

Бирок акчанын мындай ар түрдүүлүгү б. з. ч. мезгилдин III кылымында токтоого аргасыз болгон. Ошол кезде алгачкы цинь императору Цинь Шинхуанди (б. з. ч. 259–210-жылдары жашаган) бүткүл Кытайды өзүнүн бийлиги – Цинь империясына багындырган. Император мурдагы жүгүрүүдөгү коло акчалардын ордуна мамлекеттин бардыгына бирдиктүү болгон баньян акчасын кийирген. Бул ортодо төрт чарчы тешиги бар тегерек монета XIX кылымга чейин жүгүртүүдө болгон.

Б. з. ч. 141–87 жылдардагы У-ди императорунун тушундагы коло монеталар

БАЙЫРКЫ ГРЕКТЕРДИН МОНЕТАЛАРЫ

Байыркы Грецияда бир нече шаар-мамлекеттер жайгашкан: Афина, Спарт, Коринф, Аргос, Сиракузы... Алардын ар бири өздөрүнчө тик бурчтук жана тегерек формасындагы монеталарын жасашкан. Ар кандай белгилер менен сүрөттөр түшүрүлгөн. Монета каерден жасалса, ошол шаар өзгөчө маани берген кудайлар менен жаныбарлардын элестери чегилген. Себеби, ар бир шаар-мамлекеттин асманда коргоочусу болгон.

Олимпиалык биринчи оюндар өткөрүлгөн Олимпте чагылгандын кудайы Зевстин элесин чагылдырышкан. Көпчүлүк учурда ал алаканына бүркүт кондуруп турган болот. Афинада болсо монетанын бир бетине Зевстин Афина аттуу акылгөй кызынын элеси салынып, экинчи бетине ыйык аталган үкүнүн сүрөтүн чегишкен. Ошондуктан бул монеталар «үкү» деп аталган. Алар 400 жыл бою өзгөрүүсүз жасалып келген.

Афиналык тетрадрахма

Үкү болсо Афинанын символу (италия Минервасы), гректердин акыл кудайы болуп саналган. Гректер колго үйрөтүлгөн бабыргандын элесин б. з. ч. мезгилдеги V кылымга таандык күмүштөн куюлган 4 драхма – тетрадрахмага чегишкен, ошондой эле Афина шаарынын колдоочусу катары ар түрдүү чен идиштерге ал канаттуунун элеси тартылган.

Кара деңизинин түндүк жээгиндеги гректердин Олвия шаарында монеталар дельфин элесинде куюлган, кийин тегерек формадагы монеталарга дельфинге курч тырмактарын матырган бүркүттүн сүрөтү тартылган. Херсонеса шаарында Дева кудайы ардакталган. Анын элеси алгачкы мо-

неталарга түшүрүлгөн. Бөлөк шаарларда, маселен, Сиракузада жасалган монеталарда лавр жалбырагынан жасалган гүл таажычан жарыкчылык менен поэзия кудайы Апполондун элеси салынган.

Коринфтин акча чыгаруучу сарайында афиналык үкү менен теңтайлашкан Коринф кулундары деп аталган статери 250 жыл бою үзгүлтүксүз жасалып турган. Коринфтин монетасынын экинчи бетинде канаттарын жайган Пегастын элеси чегилип, анын алды жагына Корниф деген жазуунун башталышын түзгөн грекче корра тамгасы түшкөн. Дал ушул көрүнүштөрдөн улам

Корниф монетасы

монетага кулундар деген аталыш берилген. Айрым монеталарга малчылар менен аңчылардын колдоочусу Пан, ошондой эле зор денелүү Геракл баатырдын элестери тартылган...

Алгачкы грек монеталары Эгина аралында болжол менен б. з. ч. 595-жылы жасалган. Ал аралга суу падышасы Азопустун кызынын ысмы ыйгарылган. Ал эми монета жасоого күмүш Сифнос аралынан алынгандыгы белгилүү. Б. з. ч. VI кылымда Эгина соода-сатык менен деңиз жолунун маанилүү борборуна айланган көз карандысыз шаар-мамлекет макамын алган. Бул жерде күмүш монетасынын алдыңкы бетине деңиз ташбакасынын элеси чегерилген. Деңиз ташбакасы Эгинанын символу болуп саналган, байыркы заманда ал өтө белгилүү болгондуктан, монеталарда эч кандай жазуу коштобостон, символдун өзү гана берилип келген. Эгин ташбакалары Жер Ортолук деңизинин аймагында б. з. ч. V кылымдын акырына чейин жүгүртүлүп, кийин анын ордун афиналык үкү ээлеген. Б. з. ч. IV кылымда эгиндиктер монеталарынын сүрөтүн өзгөртүшүп, де-

низ ташбакасын кургак жердеги ташбака алмаштырган. Айрым окумуштуулар монеталарындагы деңиз ташбакасынын алмашканын Эгинада деңиз жолундагы сооданын начарлашы менен түшүндүрүшөт.

Эгина аралындагы күмүш статер

Байыркы гректердин өздөрүнчө монета эсептери болгон. Майда күмүш тыйындарды обол деп аташкан. Алты обол бир драхманы түзгөн, эки драхма – статер деп аталган. Эң майда тыйындарды лепта дешкен (жүз лепта бир драхманы түзгөн).

КАРФАГЕН МОНЕТАЛАРЫ

Карфаген – Түндүк Африкадага шаар-мамлекет. Ал азыркы Тунистин түндүк-чыгыш тарабындагы финикийлердин Тир шаарынын тургундарынан б. з. ч. 825–814 жылдары негизделген. Карфаген шаары Жер Ортолук деңизинин Чыгыш жана Батыш аймагынын соода-сатык борбору болгон. Алгачкы карфаген монеталары б. з. ч. 410-396- жылдары Сицилиянын түндүк-батышында чегилген. Ал аймак Карфагендин колониясы аталып, ал эми аралдын калган бөлүгүнүн бардыгы Грециянын көзөмөлүндө турган. Сицилияга ээ болуш үчүн карфагендиктер үч кылым бою грек-

тер менен согушуп, негизинен жеңилүүгө дуушар болушкан.

Сицило-пуни драхмалары жана тетрадрахмалары күмүштөн куюлуп, жылкы менен финикий пальмаларынын элестери (карфагендин символдунун бири) түшүрүлгөн. Ушул сыяктуу монеталарда грек мифологиясынын каармандарынын сүрөттөрү кездешет. Бул акчалар грек жалданмаларына төлөнгөн. Сицилиянын эң белгилүү акча жасоочу сарайы Лилибей шаарында жайгашкан, ал шаар Сицилиядагы карфаген флотунун негизги базасы болуп саналган. Б. з. ч. 390-жылдар болжолунда

Алтын статер. Карфаген. Б. з. ч. 390–380 жыл.

Статер. Карфаген Б. з. ч. 260-жыл

мурдагы сицило-пуникалык монеталарга кошумча карфогендиктер акчаларды Карфогендин өзүндө чыгара башташкан. Анда статерлер менен шекелдер алтын менен электрадан (алтын менен күмүштүн аралашмасы) жасалып, финикийлердин кудайы Таниттин элеси чегилген, айрым кездерде деңизде сүзгөндөрдүн колдоочусу Мелькарттын (гректер аны Гераклге окшоштурган) сүрөтү салынган. Булардан бөлөк Карфагенден Сардиния жана Сицилия үчүн жез тыйындар чыгарылган. Б. з. ч. III кылымда Испанияга карфагендик акча сарайы курулуп, ал жерден негизинен күмүш шекелдерди чыгарышкан. Пуникалык экинчи согуш учурунда (б. з. ч.

218–201-жылдары) карфагендиктер Түштүк Италиянын санаалаш шаарларында монеталарды жасашкан, мисалы, Капуе шаары. Дал ушул шаардан карфогендердин белгилүү кол башчысы Ганнибал Барканын (б. з. ч. 247–183-жылдар) элеси түшүрүлгөн шекелдер чыккан.

1/2 шекел. (Ганнибал Барка Кампаниде) Италия, б. з. ч. 212–209-жж.

БАЙЫРКЫ РИМДИН МОНЕТАЛАРЫ

Байыркы Рим – кубаттуу мамлекет болгон. Ал бир нече өлкөлөр менен урууларды каратып алган мыкты жоокерлери менен гана эмес, Римдин кооз сарайлары, байлыктары, зор акведук курулуштары (аны менен Римге суу агып келген), эң бир

ыңгайлуу термдери (коомдук мончо), кыйма-чийме соодасы менен даңктуу болгон. Римдин базарына Африка менен Азиядан, Британия менен Скифтен соодагерлер ар түркүн товарларды алып келишкен. Алардын ичинде кездемелер, килемдер, эгин-

дин дандары, жемиштер, кооз буюмдар, куралдар ж. б. болгон. Ал жерде кулдар да сатылчу, себеби, Римдин өзү кул ээлөөчү мамлекет болгон. Өздөрүнүн көптөгөн жүрүштөрүндө

Даңктуу сикнаттары менен жаныбарлардын элестери түшүрүлгөн римдик жез куймалар

Римдин жоокерлери көптөгөн кулдарды айдап келишкен.

Байыркы Римдин акчалары кандай болгон? Римдин алгачкы монеталары асс деп аталган. Алардын формалары тик бурчтуу болуп, жезден куюлган. Бара-бара асстардын формасы тегерек болуп, анын бетине эки жүздүү кудай Янустун сүрөтү түшүрүлгөн. Янус – бардык башталыштын

Б. з. ч. 217-жылында эки жүздүү Янустун элеси түшүрүлгөн алтын монета.

кудайы аталган (маселен, жылдын биринчи айы январь Янустун урматына аталган).

Асстан кийин Римде күмүш денарий жасалган, ал 10 аска татыган (денарий – он асстын наркы). Андан башка наркы 5 асс болгон квинтарий, наркы 2,5 асс сестерций чыгарылган. Бул монеталарга

Денарий

Сестерций

Рим кудайлары, мифтердин баатыр каармандары чегерилген, ал эми тыйын жасоо куралдары дөшү, балка, кыпчуур болгон.

Рим империясынын монеталарында көпчүлүк учурларда императордун сүрөтөрү түшүрүлүп, титулдары берилген, айрым кездерде императорду даңктаган үгүт негизиндеги сөздөр жазылган. Ошентип, кийин монеталардын сапатын аныктаган кудайлар менен шаардын эмблемалары пайдаланылбай калды. Монетаны кубаттуу мамлекетти башкарган императордун өзү коргоп калды.

Соода-сатыкта ондогон шаарларда жасалган көрүнүшү, салмагы, наркы ар түрдүү болгон акчалар жүгүртүлдү. Бир шаардын монетасы алтын менен күмүштүн кошулмасынан эмес, таза алтындан куюлгандыктан, бөлөк шаардын бир нече монеталарына татып, алда канча кымбат бааланчу. Ал эми бир нече эмблемалуу монеталар таза металлдан жасалгандыктан, алар өзгөчө мааниге ээ болгон.

Алардын аброю бийиктеп, ал акча сарайынын эн тамгасы сапаттын кепилдигин камсыздаган. Мисалы, байыркы грек монеталарынан бир мезгилдерде афиналык драхма өтө жогору бааланчу.

Рим кудайы Юнона Монета титулун алып жүргөн, латынчадан которгондо «сактоочу» же «кеңешчи» дегенди билдирет. Капитолийдеги Юнонанын храмынын жанында металл акчаларын чеккен устакана иштеген. Ошондон улам металл акчалары монета деп аталып калган, англис тилинде ал титул акча деген жалпы түшүнүктөн келип чыккан – 'money'.

АЛТЫН МОНЕТАЛАР

Байыркы мезгилде эң көп колдонулган коло жана күмүш монеталары болгон. Бирок акчанын өнүгүшүнө алтын монеталар зор ролду аткарышкан. Алтын – бул кымбат буюм, ал эми акча буюм деп эсептелбейт. Алтын – коомдо кымбат бааланат. Бир жагынан аны өндүрүп алуу өтө татаал, ал акчанын наркын белгилейт. Бөлөк металлдарга караганда алтындын (XX кылымда ачылгандардан башка) баасы кымбат, аны эч качан дат баспайт, оной бөлүнөт, андан калса көп элдерде (дүйнө элдеринин

дээрлик бардыгы) Күнгө сыйынуучулук бар, ал эми алтында Күн сыяктуу жаркыраган касиетке ээ. Мындан бөлөк алтын өтө оор эмес, чеканкалоого жумушак, соода өнүккөн жайларда алтын сатылат жана сатып алынат. Грецияда алгачкы алтын монеталарды македон падышасы Филипп II жасаткан. Алар «филиппка» деп аталган. Ал дагы монеталарга өзүнүн сүрөтүн салдырган падышалардын алгачкыларынан болуп саналат. Бирок Филипп II падышачылыгында эң көп таралган акча стартер болуп саналат, анын бетине Апполондун башынын сүрөтү тартылган, ал эми артка бетине биг (эки дөңгөлөктүү кош ат чегилген антикалык аскер арабасы) айдап бараткан жоокердин элеси. Согуш учурунда бул металлдын маанисин падыша Искендер Зулкарнайын (Александр Македонский) алгачкылардан болуп түшүнгөн. «Алтын артыңан эшек бардык чепти багындырат», – деп айткан Филипптин накыл сөзү бар.

Филипп II Зулкарнайындын алтын статери
б. з. ч. 359-336-жж.

Б. з. ч. 322–319-жылдардагы
Искендер Зулкарнайындын алтын статери.

Филипп Пнин уулу, байыркынын улуу колбашчысы Искендер Зулкарнайын алтын монеталардын бетине өзүнүн сүрөтүн түшүргөнгө буйрук берген.

Искендер Зулкарнайынды туурап, көптөгөн падышалар монеталарга өздөрүнүн сүрөттөрүн түшүрө башташкан.

Искендер Зулкарнайындын сүрөтү түшүрүлгөн алгачкы монеталар тетрадрахам деп аталган. Монетанын бетине арстандын терисин кийген падышанын башынын элеси тартылган. Александр IIIнүн монеталары Грецияда узак мезгилге чейин жүгүртүүдө жүргөн.

Андан кийин 400 жыл чамасында алтын монеталар Байыркы Римде да пайда болгон. Аны римдик өкүмзөр Гай Юлий Цезарь кийирген. Ал ауреус деп аталган.

Бир ауреус – 25 күмүш денарияга, же 100 систерцияга барабар келген. Жоокерлеринин акысын төлөөгө күмүш монеталар жетиштүү болбогондуктан, Юлий Цезарь алтын монеталарды жасатууга мажбур болгон. Ошол кезде ал Грециядан 7,5 тонна алтын тартып алган. Ал кезде ар бир жоокерге 240 ауреус, башкача айтканда, 24 000 систерций акы төлөнгөн.

Цезардан кийинки Римдин императорлору да өздөрүнүн сүрөттөрү түшүрүлгөн алтын монеталарды чыгарышкан.

Октавиан Августун тушунда жүгүртүүдө ауреуска тентайлашы болбогон. Ушундан баштап Римде акча чыгаруучу сарайларда негизги үч металлдан: жезден, алтындан жана күмүштөн монеталар куюла баштаган. Ошол учурда асс акчасынын баасы түшүп, систерциянын араң эле 1/4 бөлүгүн түзүп калып, жезден эмес, колодон жасалып калган.

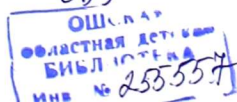
Сестерцийди аурихалктан жасашкан, Байыркы Римде жезди ушинтип аташкан. Бул – акча жасоодо жезди алгачкы ирет колдонуу болуп саналат. Октавиан мезгилинде жаңы акча бирдиги жасалган, ал дупондий деп аталып, 1 дупондий 2 ассамдын наркына тете болгон.

ОРТО КЫЛЫМДАГЫ ЕВРОПА МОНЕТАЛАРЫ

Батыш Рим империясы кулагандан кийин Европада акчанын негизги бирдиги болуп улуу император Константин I (306–337) тарабынан киргизилген алтын солид калган, Батышта аны безант деп аташкан. Орусияда ал златник же золотник (мыскал–4,26 г жакын, орустардын эски тараза өлчөмү) деп аталган.

Меровингдер жана Каролингдер династиясындагы (V–X кк.) франк королдо-

рунун монеталары римдиктердин солида жана денарийине окшош болучу. Сооданын төмөн түшүп кетишине жана саясый бөлүнүштөрдүн шарттарына байланыштуу монеталарды жасоого айрым монастрлар менен чиркөөлөр укук алышкан. Орто кылымдын алдында акчалар сейрек жасалып калды, себеби, акчанын наркы боюнча эсептелгени менен соода-сатык негизинен айыл чарба продуктулары менен жүргүзүл-

гөн. Батыш Европада VII–XII кылымдарда күмүш монеталары белгилүү болгон денарий же Германияда аталгандай **пфенинг** дешкен.

Ири феодалдар – герцогдор, барондор, архиепископтор пайда табыштын амалын көздөп, монеталардагы күмүштүн салмагын азайтышкан. Кол өнөрчүлүктүн, соода-сатыктын өрчүшүнө жана жаңы шаарлардын пайда болушуна байланыштуу монета да көбүрөөк керектеле баштайт.

XII–XIII кылымдарда аймактарда брактеат монетасы кеңири колдонула баштайт, ал жука күмүштөн жасалып, аверсине томпок сүрөт түшүрүлгөн, ал эми реверсинде ошол эле сүрөттүн чөгөрүлгөн түрү салынган.

Бара-бара денарий менен **брактеатты** көлөмү чоң күмүш монетасы **грош** (латынча «гроссус», «чоң» маанисинде) четке сүрүп чыгарган. Өзгөчө кенен таралган монета болуп **тур грошу** (гротурнуа, алгачкы ирет 1266-жылы Франциянын королу кашиеттүү Людовик IX тарабынан чыгарыл-

Орто кылымдагы брактеаттар

ган) жана реверсине чех арстанынын элеси түшүрүлгөн **прага грошу** саналды. XIV кылымдын башынан XVI кылымдын ортосуна чейин Чехияда жасалган прага грошу өтө көп таралган акча болуп эсептелген. Алар жалаң гана Чехияда жүгүртүлбөстөн, Германиянын бүткүл аймагында, Польшада жана Россияда да пайдаланылган. Анын алдыңкы бетине 250 жыл бою чех таажысынын сүрөтү салынып, королдун ысмы жазылган, арткы бетинде Чехиянын герби

Тур грошу 1266-жыл

Прага грошу XIV-XVI кк.

(сегиз цифрасын элестеткен куйругун чагаракаткан арстан) жана монетанын аталышы – прага грошу деген жазуусу болгон. XIV–XV кылымдардын аралыгында гроштор жасалган металлдын салмагы менен сапаты төмөндөп кеткен. Ал эми XIV кылымда гроштун баасы түшүп, майда тыйын болуп калган.

XV кылымдын экинчи жарымында Европада күмүштөн жасалган көлөмдүү монеталар пайда болуп, алар тестон деп аталган (италия тилинде «теста» – «баш»), бул монеталардын аверсинде монархтардын сүрөттөрү түшүрүлгөн. Тестондор Швейцарияда, Түштүк Германияда, Францияда жана Португалияда жасалган. XVI кылымда айрым тестондор сүрөттөрдү мыкты түшүргөндүгү менен башкалардан айырмаланган.

Сүрөттөрдү түшүрүүдө Кайра жаралуу доорунун мыкты усталары эмгектенген. Папанын акча жасоочу сарайында бир мезгилде атактуу зергер жана айкелчи Бенвенуто Челлини кызмат өтөгөн.

Орто кылымда Европада Чыгыш Аравиядан келген салмагы 3,9 г. күмүш монеталар – дирхемдер жүгүртүлгөн. Алар бөлүктөргө кесилгендиктен, таразадагы салмагы боюнча эсептелген.

Орто кылымдын алтын монеталары

Орто кылымда Европадагы алтын монеталардын ичинен XIII кылымдын аягында Венецияда пайда болгон **дукаг** кенен жайылган. Дукагтын аверсинде Иса пайгамбардын (Иисус Христос) элеси, ал эми реверсинде Венециянын асмандагы коргоочусу ыйык Марктын колунан туу алып жаткан Венецияны өмүр бою башкаруучу дож (шайлоо аркылуу бийлик ээси) сүрөтү тартылган. Монетада латынча: «Өзүң башкарган бул герцогдук, Христос, сага арналат» деп жазылган. Латынча «дукатус» («герцогдук») деген сөздөн монетанын аталышы жаралган. Дукагтын дагы бир аталышы – цехин – италия тилиндеги «цекка» «акча жасоочу сарай» дегенди билдирет.

Дукаг

1252-жылдан баштап, Флоренцияда алтын **флориндер** чыгарыла баштайт.

Флорин

Слейстеги француздар менен болгон деңиз согушунда (1340) женип чыккандын урматына Англияда 1344-жылы король Эдуард III монархтын кемедеги элеси берилген алтындан нобль монеталарын чыгарган. 1455-жылы Эдуард IV тушунда розенболь («нобль роза гүлү менен») монетасы таралган, анын бетинде Йорктор династиясынын символу болгон ак роза гүлү чөгөрүлгөн.

АРАБ МОНЕТАЛАРЫ

Монеталарды жасоодо арабдар да артта калган жок. VII–VIII кылымдарда арабдар кубаттуу мамлекетке – Араб халифатына биригип, басып алуучулук жүрүштөрүн жасаган. Алар Жакынкы жана Орто Чыгыштагы, Түндүк Африкадагы жана Европадагы бир нече мамлекеттерди басып алышкан.

Халифат түзүшкөнчө арабдарда соода-сатык буюм-тайымдарын алмашуу аркылуу жүргөн. Башка өлкөлөргө жүрүштөргө чыкканда алар акча менен таанышып, аларды өз акчалары катары пайдаланышкан. Римдиктердин 'денарий' деген күмүш монеталары болгон. Анын мындай аталышы ал адегенде жездин 10 фунтуна барабар келген (лагынча deni – ондон деген мааниде).

«Денарий» деген аталыш Орто кылымда да, Жаңы заманда да сакталып кал-

ган: маселен, француз монетасы денье. Орто кылымдагы Чыгыш Аравияда денарий алтын монетаны билдирген динарга айланган.

Бир аз мезгилден кийин арабдар өздөрүнө тийиштүү аймактардын бардыгына бирдей акча бирдигин кийирген. Динар – алтын монета, дирхем – күмүш, феле – майда жез тыйындар. Жез тыйындарда жергиликтүү башкаруучунун ысмы басылган.

Сулайман халифтин динары

Халиф аль-Валид Пнин динары

Бир нече мезгил өткөндөн кийин жергиликтүү бийлик күмүштөн да акча жасай башташкан. Монеталарга халифтин ысмы сөзсүз жазылып келген. Эгерде жергиликтүү эмир монетага халифтин ысмын жазбай калса, ал окуя чоң чатакка айланган.

Мусулмандардын символикасы басылган монеталар Омеяд династиясынын халиф Муавия ибн Абу Суфьяненин бийлиги учурунда 661-жылы жасалган, ал мезгил Мухаммед пайгамбар өлгөндөн отуз жылдан кийин болгон. Византиялыктардыкына окшош алтын монеталарды чыгарышкан: бир бетине император Ираклийдин (610–641-ж. башкарган) жана анын уулунун сүрөттөрү басылган, экинчи бетинде латын тилиндеги салттуу жазуулар. Кресттин ор-

дуна жезл – бийликтин кооздолгон белгитаягы тартылган. 663–664-жылдардан баштап, халиф Муавия монеталарга даталарды мусулмандардын жыл санагы боюнча койдур баштаган.

Омейяддардын династиясынан 685-жылдан баштап, 20 жыл бою бийликте олтурган халиф Абдул-Малик монеталардын түзүлүшүн бир топ өзгөрткөн: императордун ордуна халифтин сүрөтү коюлган, крест да жок болгон. Жазуулар да араб тилинде болуп, алгачкы ирет Курандын сөздөрү кирген.

Араб монеталары дээрлик бүтүндөй Евразия аймагында көп мезгилге чейин кадырын түшүргөн жок, себеби ал өз тарыхынын көп бөлүгүндө салмагы менен тазалыгын сактап турган. Ал монеталардын кенчи азыркы күнгө чейин эки континенттен – Кытайдан Британияга, Индиядан Скандинавияга чейинки аймактардан табылууда.

ЖАҢЫ ЗАМАН МОНЕТАЛАРЫ

Географиялык улуу ачылыштар мезгилинде Испания менен Португалия колония өлкөлөрүнөн көп көлөмдөгү баалуу металлдарды алып келишип, алтын жана күмүш монеталарын массалык түрдө чыгара башташат. Эки өлкөдө тең алтын монеталар адегенде **эскудо** (испанча «калкан») деп аталган. XVI кылымда **кош эскудо** же **пистоль** жана **дублон**, башкача айтканда, «кошоктолгон», «экөө»; 2 пистоль монета ушундай аталды. Эки монета тең Батыш Европада бийик абройго ээ болушту: пистолдун үлгүсү менен Францияда Людовик XIII (1610–1643) тушунда алтын **луидор** чыгарылган. 1791-жылы ошол кичинекей монета Людовик XVIнын тагдырын чечкен:

Парижде революция учурунда королдун үй-бүлөсү качып баратканда Варенне почта бекетинен кулча кийинип алган королду луидор монетасындагы сүрөтүнө окшоштуруп кармап алышкан. 1803-жылы луидордун ордун **наполеондор** басат.

Барселонада жасалган Хуан I жана Карл V нин эскудосу

Людовик XVIнын лундору, 1789

Наполеондор

XVI кылымдын аяк ченинде Испанияга америкалык колонияларынан алтын келбей калды, ал эми күмүш шахтылары күчтөнүп иштеп жатты. Натыйжада Испанияда салмагы 25,5 г болуп, 1497-жылдан баштап чыгарылган негизги акча күмүш монеталар – песо (испанча – «салмак») соода-сатыкта алдынкы орунду ээледі.

Песонун көбү Испаниянын колонияларында жасалган, айрым кездерде Европага бараткан кораблдерде да даярдалгандыктан аны кеме акчасы деп да аташчу. Аны «пиастр» да дешчү, италия тилинде *piacra* – «пластинка» дегенди билдирет. Испандык белгилүү романдарда жазылган бул аталыш көбүнчө чала жасалган монета болгондуктан, аларды европалык күмүш акчаларга сырѐ катары пайдаланылган. Пиастр Американын долларына үлгү катары пайдаланылган, бирок аталышы немистердин талеринен келип чыккан.

Сигизмунд эрцгерцогдун тироль гульдинери

XVI–XVII кылымдарда Батыш Европада Чехиянын Иоахимстал шаарында чыгарылган негизги акча катары күмүш талер жүгүртүлгөн. Талер – акча жасалган шаардагы аймактын аталышы. Талер алгачкы ирет 1486-жылы Тирол шаарында жасалып, гульденгрошен деп аташкан, башкача айтканда, «алтын грош» деген мааниде. Монетанын салмагы 29,5 г болуп, таза күмүшү 27,2 г түзгөн. Бул акча көп болгондуктан, бат эле белгилүү болуп калды: 1528-жылга карата акчанын саны эки миллион даанадан ашык чыгарылган. Чыгарылган шаардын аталышындай ал акча Иоахимсталеры деп аталып, тез эле талерге чейин кыскарып кетет. Бул арада Европага жакында эле ачылган Америкадан күмүштөр агылып келип жатты. Ошентип күмүш акча жасоодо алдыга чыгып, алтынды четке суруп салат. Бирок ошол эле кезде Америкада али алтындын чоң кени ачыла электигине байланыштуу алтынга караганда

Талер Испанияда – талеро, Италияда – таллеро, Нидерландияда – дальдре, Скандинавияда – далер, Россияда – ефимка (бетине салынган ыйыктын ысмы) деп атала баштады. Англияда талер – даллер, даллар, акырында доллар деп аталды. Талер Европада XVIII кылымдын ортосуна чейин башкы акчасы жана эсеп-кысап бирдиги болуп келди.

Ефимка орустардын рыногунда орус акчасы катары пайдаланыла баштады. Анын бетине найзачан чабендестин сүрөтү тартылган падышанын мөөрү басылган болучу. 'Ефимка' наркы боюнча 64 күмүш тыйынга татыган. 1704-жылы Петр I өз акчасын жасай баштаганда ефимка салмагы боюнча бир күмүш рублге барабар болуп калат.

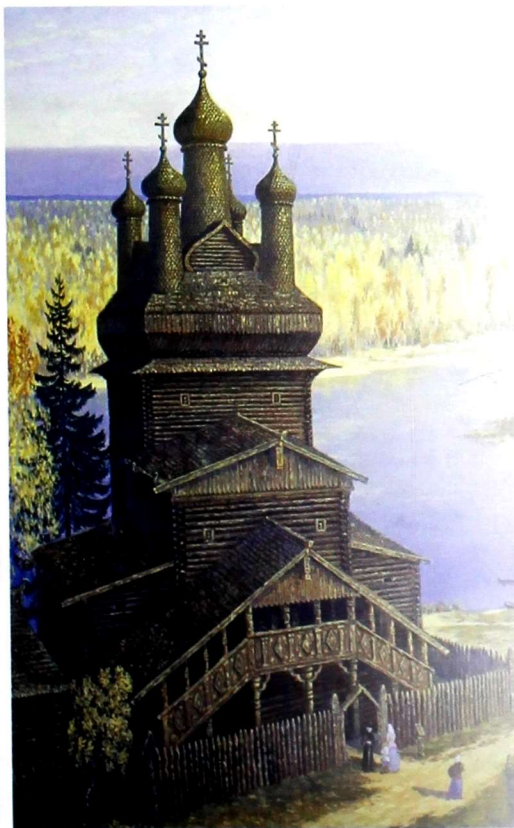
күмүштүн наркы төмөндөп кеткен. Деген менен европалык ири мамлекеттер талердин жасалышына жана күмүштүн тазалык үлгүсүнө салып, өздөрүнүн күмүш акчаларын чыгара башташты.

1551-жылы Англияда талерге окшотуп, крона деп аталган өздөрүнүн монеталарын чыгарган. Андан мурда аерде 1489-жылдан алтындан соверин жасалган, ал эми 1663-жылдан баштап, алтындан гинейлар чыгарылган. XVI кылымдын орто ченинен баштап, Ыйык Рим империясында негизги алтын монетасы

болуп дукат эсептелген. Европа өлкөлөрүндө жез монеталар майда тыйын катары пайдаланылган.

1576-жылы француздардын белке берилүүчү пьефор монеталарында алгачкы ирет гуртка (тыйындын кыры) рельеф жазуулары пайда болот. Монеталардын кырларына адатта жасалмадан коргогон оюмдар салынып, же чийимдер түшүрүлчү

ОРУС АКЧА СИСТЕМАСЫ

Орустун алгачкы монеталары

X кылымдын аягында Киев Русунда алтындан жана күмүштөн өз монеталарын чыгара башташкан. Андыктан орустун алгачкы монеталары златник жана серебрянник деп аталган. Монеталарда киевдик улуу княздын элеси менен Рюриквордун белгиси болгон үч ача найзанын сүрөтү түшүрүлгөн. Монетадагы князь Владимирдин (980–1015) : «Владимир на столе, а се его серебро» деген жазуусу болгон, ал жазуу: «Владимир такта олтураат, бул анын акчасы» дегенди билдирген. Көп мезгилге чейин Руста «сребро» – «серебро» деген сөздөр акча деген мааниде айтылып келген.

Монетасыз мезгил

XII кылымда Русь майдаланып кеткенде монгол-татарлар кол салат. Алар кылымдап жыйган кымбат металлдарын алып кетишет. Бирок тарыхта белгилүү болгон-

Орустун алгачкы монетасы

Новгород куйма гривнилері

дой, алтын менен күмүштүн куймалары акча катары жүрөт, монеталар жок кезде, кылымдап жүгүртүлүп келген монеталардын ордун куйма металлдар пайдаланылып калды! Таң калыштуу! Рустун акча реформасы артка кайтыбы? Көрсө, ошол мезгилде мурда Киев Русуна бириккен аймактар кайра бөлүнүп кетишкен болот. Бүтүндөй өлкөгө таралган бирдиктүү акча жасоо токтоп калат. Мурдагы жүгүртүүдөгү акчаларды адамдар катып алышат. Анан динарларды ташуу да токтойт. Ошентип Руста монета агтуу жоголуп, анын ордун металл куймалары ээлейт. Илгеркидей күмүштүн кесиндилери акча катары жүрүп калат. Аларды формалары жана салмагы менен пайдаланышат. Бул мезгил акчасыз доор деп аталат.

Русь майдаланган мезгилиндеги монеталары

Орустун алгачкы рубли – салмагы 200 грамм келген эки чети одур-бодур кесилген төрт кыр күмүш болгон. Аны XIII кылымда чыгарышкан. Ал кезде рубль кундун 10 гривенине барабар келген. Ошондон бери орустардын акчасынын ондук системасы айтылып келет: 1 рубль = 10 гривенникке, 1 гривенник = 10 копейке.

Новгород-Север княздыгынын монетасы

Монголдордун эзүүсү начарлаган XIV кылымдын орто ченинде гана орустардын акчасы кайра пайда болот. 1 рублдик

гривенникти ортосунан бөлүп, полтинник (жарым рубль), төрткө бөлүп, четвертак (жыйырма беш тыйын) алышкан. Рублди майда акчаларга бөлүшкөн. Анүчүн 1 рублдик гривенканы ичке кылып чоюп, анан майдалап бөлүп, ар бирин жалпайтып, монета кылып чеканкалашкан. Москвада 1 рублден 200 акча, Новгороддо –216 акча жасашкан. Ар бир князчылыктын өз монеталары болгон.

Орус мамлекетинин монеталары

Иван II бийлигинде Русь бирдиктүү мамлекетти түзөт. Ошондон баштап, ар бир князчылык өздөрүнчө монета жасаганы токтолду. Мамлекеттин башындагы монархтын гана акча жасаганга укугу болгон.

1534-жылы Иван Грозныйдын энеси Елена Глинскаянын бийлигинде бүткүл мамлекет боюнча бирдиктүү акча системасы киргизилген. Монета жасоонун үлгүсү түзүлүп, катуу талап коюлган эрежелер иштелип чыккан. Күмүштөн жасалган майда акчаларга кылыччан чабендестин сүрөтү түшүрүлгөн. Бул монеталарды мечевых (кылыччан) деп аташкан. Ошондой эле күмүштөн жасалган, бирок салмагы чоңураактарында колуна найза кармаган чабендестин элеси тартылган. Аларды тыйын акчалар дешкен. Булар алгачкы тыйындар (копейка) болгон. Алардын формалары ар түрдүү келип, чоңдугу дарбыздын данегин элестеткен. Эң майда монета «полушка» деп аталган. Алар тыйындын чейрегине (жарым акчага) барабар келген. Падыша Федор Ивановичке чейин орустардын монеталарына жасалган жылы жазылган эмес. Бул падыша мезгилинде тыйындарга жасалган жылы көрсөтүлө баштаган.

Иван Грозныйдын тушундагы копейка

Бара-бара рублдин куймалары жүгүртүүдөн жоголуп кетет. Россияда акча рубль менен эсептелген, бирок рубль мо-

нета катары жок болгондуктан, ал шарттуу түрдө акча бирдиги болуп келген. Өлкөдө акча тартыш болуп, «акча ачарчылыгы» өкүм сүргөн. Өзгөчө майда акчаларга муктаждык күчөгөн. Ал учурда копейканын наркы чоң болуп, майда акча керектелгенде аны эки-үчкө бөлүп жиберешкен. Ар бир бөлүгү өзүнчө наркка ээ болгон. XVII кылымдын башталышына чейин Россиянын алтын монетасы болбогон. Владимирдин златниктери акча болуп жарыган эмес. XVII кылымдын кылымдан башынан Россияда Василий Шуйский падыша тагына олтурат. Ал такта аз мезгилге олтурган, анчалык деле кадар-баркка жеткен жок, бирок Россияда алгачкы алтын монетаны жасоону баштаган: алар гривенник жана пятак деп аталган.

Императордук Россиянын монеталары

Петр Iнин указы менен 1704-жылыдын март айында Россияда күмүш рубль

Рубль

дерди чыгара башташат. Бир эле мезгилде полтинниктерди, полуполтинниктерди, гривенниктерди, 10 копейкага барабар болгон «10» акча деген жазуусу бар пятакторду жана алтын монеталарды чыгарышкан.

Полтина

Алтынник

Байыркы 1алтын 6 акчага, петров алтыны 3 копейкага барабар келген. Күмүш жезден алда канча кымбат турган. Жез монеталардын наркын күмүшкө теңеш үчүн анан көлөмүн чоңойтууга дуушар болушкан, натыйжада ал монета оор болуп калган. Россияда күмүш жетишпегендиктен, мындай кымбат нарктагы монеталар үчүн Екатерине I жез монеталардын салмагын 1,6 кг чыгарган.

АЛГАЧКЫ КАГАЗ АКЧАЛАРЫ

Азыр акча купюрларын ар бир адамдын капчыктарынан көрүүгө болот. Кийинки мезгилдерде соода-сатыкта акча колдонулбаган ар кандай төлөөлөр болгону менен баары бир кагаз купюрлар популярдуугун жоготкон жок.

Жаны ойлоп табылуулар сыяктуу эле кагаз акчанын тарыхынын да тамыры тереңге кетет, кагаз акчалар миң жылдан ашуун мурда Кытайда пайда болгон.

Металлдан жасалган акчаларды аларга караганда арзан материалдардан жасоо аракети б. з. ч. 119-жылы Кытай императору У-ди тарабынан колго алынган. Ал кезде ар бир жактары 1 чи – 33 сантиметрге жакын ак бугунун ийленген терисинин кесиндиси купюр катары пайдаланылган. Адегенде бул акча болгону 400 миң даана жасалган. 100 жылдын тегерегинде Кытайда кагаз пайда болгон. Андан көп өтпөй, кагазга жазууларды түшүргөндү үйрөнүшөт.

618-907-жылдардагы Тан империясынын тушунда фэйцзянь аттуу учуучу акчалар пайда болду, бул алгачкы ирет акчаларды колмо кол эмес, жөнөтүү жолу менен эсептешүү болуп саналган. Эгерде ким бирөө өзүнүн шаарындагы жок товарды алуу үчүн соодагер өнөктөшүнө кардарды жиберет. Ал кезде атайын чыгарылган кагаздарга товардын саны, баасы жазылып, кагаздын бир бөлүгү кардарга берилген, бир бөлүгү соодагерде калган. Дареги боюнча кардар келип, оор металл акчаларды көтөрүп келүү түйшүгүнөн арылган.

960–1279-жылдарда коло монеталарын чыгаруугу жез жетишпегендиктен, 16 бай үй-бүлө кагаз акча чыгаруу үчүн биригишет. Аны 1023-жылдан борбордук өкмөт колдоп, анын натыйжасында Кытайда соода өнүгөт. Юань династиясынын алгачкы жылдарында кагаз акчасынын тарыхында ийгилик арткан мезгили болгон.

Сун династиясын түзгөн император Тай

1160-жылы жасалган хуэйци банкноту

XV кылымдын аягында Мин династиясы (1368–1644) акча инфляцияга учурап жана чыгаша көп болгондуктан кагаз акчаны чыгарууну токтотот.

Алгачкы ирет европалыктар Кытайга келишкенден кийин Европанын көп жерлеринде металл монеталарга караганда ыңгайына карап, кагаз акчалар колдоно башталды. Европада кагаз акчалар XVII кылымда эле чыгарылгандыгына карабастан, ар кыл мамлекеттерде монеталар да жүгүртүлүп келген.

Мин династиясы. Император Тай Цзу (1368–1398) 1000 кэш наркындагы банкнот. 10 акча боолорунун сүрөтүнөн банкноттун наркы даана көрүнүп турат.

Мин династиясынын 200 кван наркындагы банкноттун көлөмү юридикалык документ катары жүргөн.

ЕВРОПА МЕНЕН АКШДА КАГАЗ АКЧАНЫН ПАЙДА БОЛУШУ

Кагаз акчалардын пайда болушуна монета өндүрүшүндө металлдын жетишпегени себеп болгон. Алтын менен күмүштүн алынышы тоо-кен тармагынын өнүгүшүнө байланыштуу болгон (табигый ресурстарга байланыштуу), ал эми акча керектөө болсо, өлкөнүн бүтүндөй экономикасынын деңгээлине барабар болору белгилүү Андыктан, өндүрүш революциясынан кийин экономиканын өсүшү ылдамдады, мындай шартта металл монеталардын ордуна кагаз акчаларды колдонуу аргасыздыкты жаратты. XVIII кылымдын ичинде кагаз акчалар Европанын бардык өлкөлөрүнө таранды, ал эми XIX кылымдын аягында дүйнөнүн бардык жерин ээледі.

Европады банкноттор Кытайга караганда алда нече кеч пайда болду. Биринчи кагаз «монеталар» алгачкы ирет Лейден Протестанттыгында (Нидерландия) Испания басып алганда 1574-жылы чыгарылган. Шаарда жашаган болжол менен 14 миң тургунунан 5 миңден ашыгы өлүп, көбү ач-

калыкта калган. Акча катары пайдаланышкан булгары да жоголуп кеткен, ачкачылык учурунда ал терилерди кайнатып, тамак катары жеп салышкан. Ошол кезде айласы кеткен адамдар чиркөө гимндери жана билдируүлөр жазылган китептердин мукабасы менен барактарынан кагаз пластиналарын жасашкан. Бул «акчаларды» жасоого мурда металл монеталарына колдонгон клишелерди пайдаланышкан.

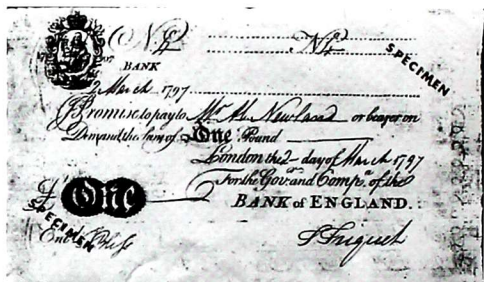
Чыныгы банкноттор кийинчерээк пайда болду. Ал Швецияда ишке ашкан. Өлкөдө 1644-жылы жүгүртүүгө жез монеталары чыгарылган, алар өтө оор болгон, андан калса отуз жылдык (1618–1648) согуштун кесепетинен ал акчалардын наркы бат эле түшүп кетти. Булардын бардыгын эске алып, Иоганн Палмструх (Johan Palmstruch) 1657-жылы Стокгольм банкын (Stockholms Banco) түзүп, акчанын жаңы бирдигин – кредит кагазын (Ktackholms Banco) сунуштайт. Алгачкы банкнотторду 1661-жылы басып чыгарган. Купюрларды

1666-жылы Стокгольм Банкы тарабынан берилген
Европадагы алгачкы кагаз акча

өтө көп санда чыгарып алгандыктан, банктын ишинде көйгөйлөр пайда болду. Банктын директорун согтоп, түрмөгө олтургузушту. Бүгүнкү күндө ошол Стокгольм банкасынын алгачкы банкноттордун бир азы гана сакталып калган, алар сейрек кездешүүчү табылгалар болуп саналат.

Англиялык акча системасы түзүлгүчө көп мезгилге чейин акчага көзөмөл жүргүзүү боюнча король менен соодагерлердин ортосунда талаш жүргөн. Соодагерлердин каржылоосу менен Вилгельм III Оранский такка келгенден кийин «Данктуу революция» аталышка ээ болуп, маселени көпчүлүк күткөн көз каранды эмес кредиттик банктардын пайдасына чечим чыгарат. Уильям Паттерсондун (William Patterson) демилгеси менен 1694-жылы түзүлгөн Англиядагы банк жөнөкөй вексел (карыз

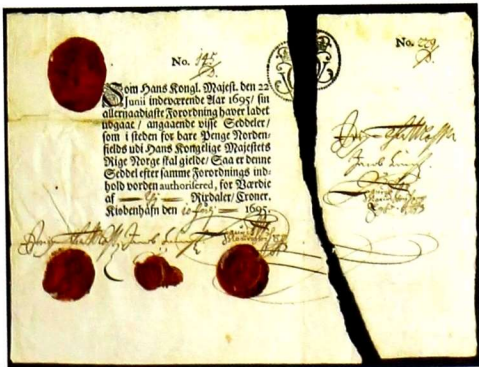

1797-жылы чыгарылган англиялык 1 фунт банкноту.

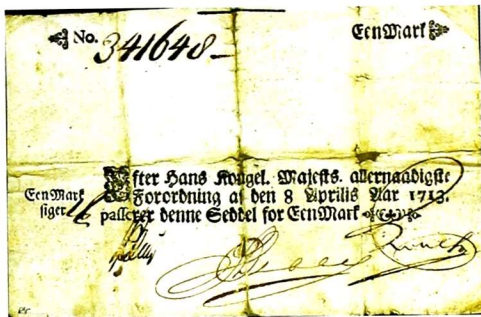
милдеттенме) сапатындагы англиялык зергерлердин Goldsmithnotes банкнотун чыгарат. Пункт «(Мен) биринчи сураганда эле аталган сумманы ... фунт менен кайрыйм» деп векселди алтынга алмаштырып берем деген милдеттенме алган, ал эми векселди алтынга алмаштыруу чынында эле мүмкүн болгон. Банкнотторду басуу укугунан ажырап, мамлекет анын ордуна заём ала баштаган. Англиялык банк бара-бара дүйнөдөгү таасирдүү каржы мекемелеринин бири болуп калды. 1797-жылы Англия Банкы банкнот-векселдерди алтынга айырмаштоо укугунан ажыраткан «Рестрикссиондук акт» кабыл алынган, мында банкноттун баасы чектелген, ошентип алар кагаз акчаларга айланган. 1820-жылы банкнотторду алтынга айырмаштоого уруксат берилип, банкноттор кайрадан кредиттик акчага айланган.

Ал мезгилде Даниянын провинциясы болгон **Норвегияда** 1695-жылы бизнесмен Тор Молен (Thor Mohle) өкмөттүн уруксаты менен кагаз акчаларды чыгарган. Банкноттордо беш мөөр басылган болот. Бирок адамдар анын эч пайдасын көрбөстөн, аларды кайра банкка алып барып, көнгөн монеталарга алмашып алышкан. Бул болсо Молен мырзанын ишинин алга жүрүшүнө тоскоол болгон.

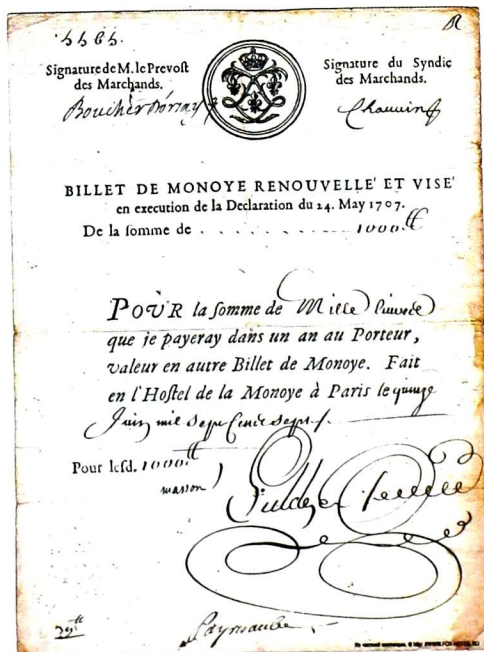

1695-жылда чыгарылган Норвегия банкноту

Данияда болсо, кагаз акчалар 1713-жылдан жүгүртүлө баштайт. Бул Түндүк Ирландия менен болгон согуш учурунда ишке ашкан.

Даниянын банкноту 1713-жыл

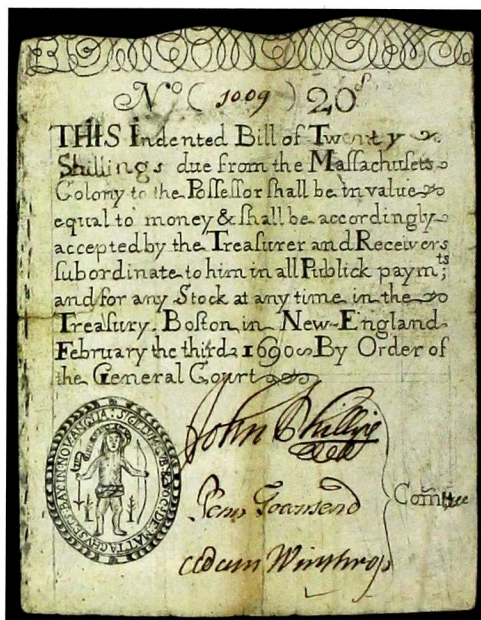
Франциянын банкноту 1707-жыл (1000 ливр)

Францияда болсо, кагаз акчалар Людовик XIVнүн тушунда 1703-жылы жүгүртүлө баштайт. 1776-жылы мамлекеттик чыгашаларды жабуу максатында банкнотторду чыгаруу боюнча «Коммерциялык эсеп банкы» ачылган. Бул акча белгилери банкнот болуп эсептелгени менен («вексель ордуна») чынында кагаз акчалар болгон. Францияда кагаз акча эмиссиясы Улуу Француз революциясы мезгилинде

кеңири таралган: 1789-1794-жылдары ассигнаттар (фр. assignat) адегенде 2,4 млрд. ливр, ал эми 1795-жылы алардын суммасы 40 миллиардга жеткен. 1797-жылы ассигнаттарды жок кылышып, Франция кайра металл акчасына өткөн. XIX кылымда Франция Февраль революциясына жана 1870-1871-жылдардагы франко-прусс согушуна байланыштуу кагаз акчага эки жолу өткөн. Франко-прусс согушунда Франциянын өкмөтү аскерлерди каржылоо максатында банкнотторун чыгарылышын көбөйтүп, аны майдалоого болбой тургандыгын жарыялап, алардын өзгөрбөс наркын белгилешкен. Вексель банкноттору кагаз акчага айланып кеткен.

Россияда каныша Елизавета Перовнанан тушунда генерал-директор Миних мамлекеттин каржы абалын жакшыртууну сунуш эткен. Анын планы боюнча жасалышы кымбатка турган монеталардын ордуна Европанын үлгүсү боюнча арзан кагаз акчаларды чыгаруу болгон. Минахтын долбоору Сенатка коюлуп, ал жактан колдоо тапкан эмес. Бирок бул

дорбоорду Екатерина II 1769-жылы ишке ашырып, монеталардын ордуна 25, 50, 75 жана 100 рубль наркындагы кагаз ассигнацияларын чыгарган. Алар монеталарга эркин алмашкан, ал максатта 1768-жылы Москвада жана Санкт-Петербургда эки банк ачылган. Екатерина Пнин ассигнациясы орустардын алгачкы кагаз акчасы болгон.

Массачусетс 1690 (20 шиллинг)

Россиядагы алгачкы кагаз акча. 25 рубль 1796-ж.

Англияга **түндүк-америкалык** бир нече аймактар (Пенсильвания, Түштүк жана Түндүк Каролина ж.б.) колония мезгилинде эле европалык өлкөлөргө караганда Түндүк Америкада кагаз акчалар мурда чыгарылган. 1690-жылдардын баш жагында колониялардын ичинен биринчи болуп Массачусет колониясы (азыркы Массачусетс, АКШ) үзүлгүсүз жүгүртүүгө банкнотторду жасаган. Англиянын колониялары өздөрүнүн көз карандысыздык күрөшүндө штаттардын Конгресси 1775-жылы 3 миллион долларлык «континент аралык акча» чыгарууга токтом кабыл алган. 1779-жылы алардын суммасы 240 млн. доллардан ашкан. «Континент аралык акчанын» нар-

кынын төмөн түшүп кетиши аны басып чыгаруудан алда канча тез жүргөн. Кагаз акчанын наркы төмөндөгөндөн төмөндөп, 1787-жылы 1долларлык күмүш 50-60 кагаз долларына тете болгон. «Континенталдык акча» 1780-жылдын 18-мартында девальвация жолу менен беш пайыздуу облигацияны пайдалануу укугунда алмашууга 6 жыл мөөнөт берилип, жокко чыгарылган. АКШнын өкмөтү 1861-1865-жылдардагы жарандык согуш мезгилинде «гринбек» аталышындагы кагаз эмиссиясын кайра калыбына келтирген. Бардыгы болуп 450

млн. суммасындагы доллар чыгарылган, алардын баасы 2,5 эсе төмөн түшүп кеткен. Согуш аяктагандан кийин акчанын ашыгы жүгүртүүдөн алынып, акчаны алмаштыруу жолу менен кайра калыбына келтиришкен. АКШнын кагаз акчага биротоло өтүү мезгили Президент Франклин Рузвельттин 1933-жылдын 5-апрелдеги 6102 Указы менен бекитилген. Эгерде кимде-ким 100 доллардан ашык акчаны банкнот эмес, алтын монета менен кармаса ал 10 миң доллар суммасында айып пул төлөйт же 10 жылга соттолот деп айтылган.

БАНКТАРДЫ КАНТИП ОЙЛОП ТАБЫШТЫ?

Менялы и сборщики налогов

Байыркы базарларда акча алмаштыргыч чоң роль ойногон. Анын абурою бийик болгон, анын андай абалы адеп ар түрдүү монеталарынын көптүгү эсептелген. Акча алмаштыргыч өзүнчө скамейкада олтурган (көптөгөн европалык тилдерде – *banka*). Алар акчанын эсебин уктап жатканда да биле турган, алдында кайсы өлкөнүн кандай акчасы жатканын бир көргөндө эле билишкен, жана кимге кандай акчаны кошуп жибергенге маш болуп бүтүшкөн. Толгон акчалардын арасынан жасалманы капкайдан тааныган. Кыскасы, алардын акчалары көп болгону белгилүү. Маселен, Байыркы Вавилонго (Вавилондо б. з. ч. жыйрма кылым мурда эле акча алмаштыргычтар болгон) башка бир өлкөдөн

Базарлардан ар нерсени күтүүгө болор эле... Алдаганда айыбы ачылып калган акча алмаштыргычтар катуу жабыр тартып калышчу, жини кайнаган кардарлар алардын олтургуч орундарын талкалап салган окуялар кездешет. Ал жорук италияча «*Banka rotto*» деп аталган. Банкрот деген сөз ушундан улам пайда болгон...

соодагер келди дейли, акча алмаштыргычтар тигинин соодасы жүрүш үчүн акчасын вавилондук акчага айырбаштап беришет. Кийинчерээк акча айырбаштагычтар Байыркы Грецияда, Римде, Индияда ... пайда болду.

Алар чет элдик соодагерлердин акчаларын жергиликтүү акчаларга айырбаштап гана жөн болбостон, үстөгү менен карыз да беришкен. Маселен, акча алмаштыргыч он монета карызга берсе, алган адам он эки монета бересе болот. Ал акча алмаштыргычтарды эл **сүткор** деп аташкан. Алар акча жүгүртүүнүн пайдасын алгачкылардан болуп ишке ашырышкан, анткени аларды өз алдынча сакташкан. Алар маселен, жаңы жерлерди жана жаңы рынокторду ачыш үчүн экспедицияларды каржылап, б. а. акча менен камсыз кылууга мүмкүнчүлүктөрү жеткен.

Европада эң алгачкы жеке банк Неаполь банкы ээптелет, аны 1539-жылы сүткор бир үй-бүлө негиздеген. Мамлекеттик капитал үстөмдүк кылган ал банк бүгүнкү күндө да иштеп жатат. XVIII кылымда эле банктар азыркыдай бардык милдеттерди аткарышкан: акчаларды алмаштырган, аларды жыйнаган, үстөгү менен карыз беришкен.

Неапол банкы

Акча алмаштыруучулардын кесиби мурас катары муундан муунга берилип келген. Алгачкы банкирлер үйү ушундайча түзүлгөн. XII-XIV кылымдарда банк иштери боюнча түндүк Италиянын Ломбардия провинциясындагылар көп алектенишкен, ошондон улам аларды ломбардчылар деп аташкан – кыймылдуу мүлктөрүн күрөөгө койдуруп, карыз акча беришкен.

Европада банктардын эң көп ачылышы XVII кылымга таандык болгон. Европада эң биринчи расмий улуттук банк 1605-жылы Рим папасы Павел V тарабынан ачылган. Андан соң аброю бийик Ыйык Дух банкы ачылган.

Ыйык Дух банкы

Банкты башкаруунун жогорку органы болуп, ал банктын акцияларын кармаган акционерлердин жыйыны, директорлор кеңеши жана текшерүү комиссиясы эсептелет. Акция – бул баалуу кагаз, анын ээлери акционердик коомду башкарууга жана түшкөн кирешеден дивидент алууга укуктуу. Банктын ишмердигин курамына чоң көлөмдөгү акциялары бар адамдар кирген башкармалык башкарат.

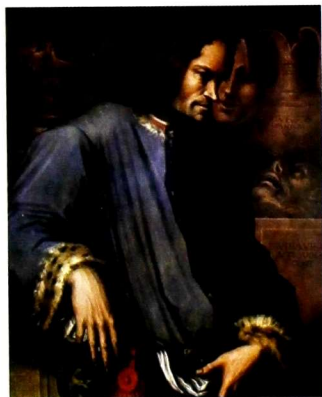
МЕДИЧТЕР – БАНКИРЛЕР ЖАНА МЕЦЕНАТТАР

Джованни Медичи

Козимо улууусу

Айкөл Лоренцо

Медичинин тукуму мыкты финансистер гана эмес, искусствону коргоого алган кайрымдуу жана меценат катары да белгилүү. Илгерки мезгилдеги такталбаган маалымат боюнча Медичи өзү табып же дары сатуучу болгон деген божомол айтылат. «Медичи» деген сөз италия тилинде «врач» дегенди билдирет, Медичилердин үй-бүлөлүк гербинде алты шар бар, мураскерлери алардын ичинде дары-дарымектер бар дешкен. XII кылымда мурдагы дары саткандар Флоренциядан орун-очок алышып, сүткорлук менен шугулданышат. Байышкандан кийин Медичилер шаардын саясий турмушуна активдүү катышат, айрымдары Флоренция – Синьорияда (италия тилинде «бийликти алуу») өкмөттү жетектеген. 1378-жылы үй-бүлө клан башчысы Сальвестро саясий күрөштө жаңилип калып, шаардан куулат, ал эми калгандары саясаттан убактылуу четтеп, банк бизнесин улантышкан. Сальвестронун аталаш иниси Вьери Медичи өзүнүн банкынын бөлүмүн Римге жана Венецияга ачып, үй-бүлөлүк капиталды байыткан. Вьеринин тууганы жана өнөктөшү Жованни Медичи сукно чыгарууга жана Чыгыш өлкөлөрү менен соода-сатыкка салган акчасы ийгиликтүү болуп, көп пайда алып келген. Жованнинин кардинал Бальдессаре Косса менен болгон байланышы оңдой берди бо-

луп, 1410-жылы Рим папасы Иоанн XXIII шайланганда Жованни католикалык чиркөөнүн каржы көзөмөлү болуу менен бирге монета чыгарууга укук алган.

1434-жылы Жованнинин уулу Козимо-улуусу Флоренциянын бийлигин тартып алат. Ал элдин жакшы жашоосун көздөп, өз каражатын аябай көптөгөн курулуштарды куруп, кайрымдуулук иштерин жасаган. Ачарчылык жылында элге бекер нан тараткандыгы үчүн аны «Ата Мекен атасы» деп аташкан. Художниктерге, окумуштууларга жана акындарга колдоо көрсөтүп, ал Флоренцияны Италиянын маданий борборуна айландырган. Козимо Европада алгачкы ирет жалпы элдик китепкананы жана Академияны негиздеген. Ал философияны сүйүүчүлөрдүн эркин коомуна акындар, живописчилер, архитекторлор ж. б. келишчү.

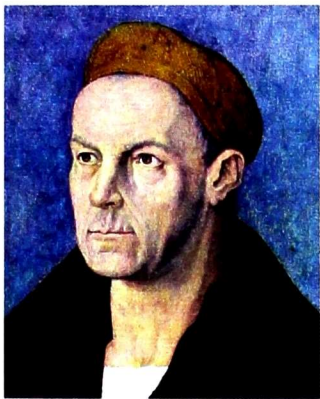
Козимонун небереси Айкөл Лоренцо таланттуу акын, кооздукту барктай билген жана илим менен искусствону колдогон адам болгон. Лоренциянын сарайында анын колдоосу астында архитекторлор Донателло жана Микеланджело, художниктер Сандро Боттичелли жана Леонардо да Винчи өздөрүнүн шедеврлерин жаратышкан. Козимо менен Лоренцо чогулткан искусство чыгармалары Уффици жана Питта галереясынын негизин түзгөн. Лоренцо дүйнөдөн кайткандан кийин (1492) анын

тукуму Флоренциядан эки ирет куулуп, эки ирет кайтып келишкен.

Алессандро Медичи 1532-жылы императордон герцог титулун алган. Медичи тукумунун акыркы герцогу 1737-жылы дүйнөдөн кайткан. Анын карындашы Мария Луиза үй-бөлөсүнүн бардык байлыгын жана Уффици менен Питти галереясын кошуп, Флоренцияга өткөрүү керээзин калтырган.

А. Дюманан романы аркылуу Айкөл Лорензонун небереси, Франциянын канышасы Екатерина Медичи ууланткыч катары жаманатты болгон. Бирок аны тастыктаган бир да факт жок.

ФУГГЕРЛЕР КОРОЛДОРДУН КРЕДИТОРЛОРУ

Якоб Фуггер

Германияда XV–XVII кылымдарда эң белгилүү соода жана банкирлердин үйү катары Фуггерлердин үйү эсептелет. Алар өздөрүнүн ишмердигин Европада жана андан тышкары жайларда жүргүзүшкөн. Фуггерлердин ишмердиги Европада баштапкы капитализмдин эң жогорку деңгээли болуп саналат. Бул тукумду негиздөөчү Ганс Фуггер айылдык кездеме токугуч болгон.

Ал 1367-жылы Аугсбургга көчүп келип, кездеме жана жип менен соода кылган. Анын мураскорлору кездеме сатышып, Аугсбургга Венециядан сырьё ташышкан. XV кылымдын аягында Якоб Фуггер жүн менен чыгыштын таттууларын сатканды токтотуп, кредиттик операцияларга өтөт, кийинчерек тоо кен иштери кошулат. Ал Ыйык Рим империясынын княздарына кредит берет жана Тиролдогу, Каринтидеги жана Венгриядагы күмүш жана жез кендерин императордун өзүнөн кредитке алган. Якоб Фуггер булардан башка Испания ээлик эткен жайлардан күмүш менен сымап өндүрүп, көп пайда көргөн. Дал ушундай соода-финансы ишмердигинен жыйырма беш жыл ичинде Якоб Фуггердин байлыгы 10 эсе өскөн. Ал өз мезгилинде Европадагы эң бай адам болуп, тарыхта Якоб Бай деген ат менен белгилүү. 1511-жылы ал дворян наамын алган.

Якоб Байдын ишин соодагерлердин князы деген атка конгон жакын туугандарынын бири Антон Фуггер уланткан. Анын тушунда Фуггерлердин байлыгы болуп көрбөгөндөй көбөйгөн. Ал кезде Антон Фуггер саясатта орчундуу орунду ээлеген: анын акчасынын арты менен ландскнехттер (жалданма жоокерлер) кызмат өтөшкөн, союздаштар жана душмандар сатылып алынган, ошентип, Германияда императордун бийлиги сакталып келген. Бирок 1557-жылы ал ишкерге катуу сокку урулат: андан эң көп карыз алган Испаниянын королу Филипп II карызын төлөөдөн баш тартат. Испандык бул дефолт Фуггерлерге түшкө да кирбеген 4 млн. гульденге чыгым кылат.

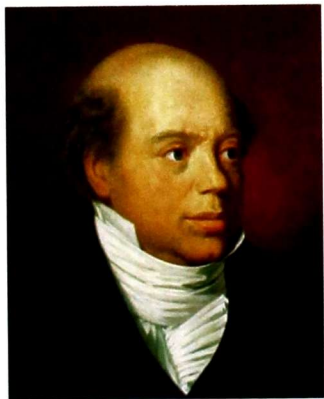
Андан кийин да Испан королдору бир нече ирет банкрот жарыялашкан. Ар бир жарыяланган банкрот Фуггерлерге өтө чоң чыгымдарды алып келген. Анын үстүнө Европада кен казуу иштери солгундай баштайт. Андыктан Фуггерлердин кирешеси тездик менен төмөндөп кетет. XVII кылымдын орто ченинде соода-банкир үйү жакырланып калат. Фуггерлер ишкердикти таштап, графтык жана княздык титулдары менен эң чоң жер ээлери болуп калышат. Алар кайрымдуулук жасашып, меценант

болушуп, кембагалдар үчүн жайларды ачышкан.

Ганс Якоб жана Маркус Фуггерлер китеп жазышты, Иероним Фуггер искусство чыгармаларынын коллекциясын жыйнаган. Германияда 1486-жылы негизделген Фуггерлердин кичине банкы ушул күнгө чейин иштеп келет.

XVI кылымда немис банкири В. Вильзер Фуггерлер менен бирдикте император Карл Vге 12 тонна алтын берип, Венесуеланын аймагын күрөөгө алат. Колониялык бийлик Вельзерди аймагынан ажыратып гана тим болбостон, аны өлүм жазасына тарттырат.

РОТШИЛЬДЕРДИН ҮЙ-БҮЛӨЛҮК ИШТЕРИ

Натан Майер фон Ротшильд

Банкирлер жана коомдук ишмерлер Ротшильддердин тукуму дүйнөдөгү эң бай адамдардан болгон жана болуп кала бермекчи. Бул династия XVIII кылымдан бери келатканы маалым. Анын негиздөөчүсү зергердин уулу Майер Анхель Ротшильд болуп эсептелет. Анын устаканасы «Кызыл калкан» – немисче «ротшильд» деп аталат. Устаканасынын эмблемасы кызыл калкан-

дын үстүндө конгон римдин алтын бүркүтү тартылган. Майер Анхель Ротшильд Франкфурт-на-Майнеде банкын негиздеген. Беш уулу Европадагы беш чоң банктарын көзөмөлдөгөн. Ротшильддердин гербинде беш жебенин сүрөттөрү түшүрүлгөн, ал эми үй-бүлөлүк девизде: «Ынтымак, акыйкаттык, эмгекчилдик» дегенди туу тутушат.

Наполеондук согуш учурунда (1800–1815) Натан Ротшильд алтын куймаларды ийгилик менен саткан. 1815-жылы көгүчкөн почтасынын кызматы аркылуу ал англиялык жана пруссиялык жоокерлер Наполеондун аскерлерин талкалап, жеңишке жеткенин лондондуктарга караганд бир сутка мурда билген. Кабагы бүркөө Ротшильд биржага келип, Британ өкмөтүнүн облигацияларын (карыз милдеттенмелерин) сата баштайт. Биржачылар согушта Наполеондун жеңгенин Ротшильд билип алган экен дешип, алар да сата башташат, баалуу кагаздар рыногу төмөн түшүп кетет. Андан соң Ротшильддин агенттери облигацияларды ит бекерге сатып ала башташат. Эртеси кубанычтуу кабар тарап, биржанын курсу кайра жогорулап кетет. Ошентип, шылуун соодагер бир күндүн ичинде укмуштуудай байыйт. Англияга көчүп келген 17 жыл ичинде атасы берген 25 мин фунт стерлингни 2500 эсе көбөйткөнүн айткан.

1816-жылы Ротшильддер Австриянын императорунан дворян наамын алышкан, алты жыл өтүп, барон титулуна ээ болушкан. Алар укмуштуудай кооз сарайларды алышкан, светтик жолугушууларды өткөрүшкөн, барктуу меймандарды тосушкан. XIX кылымдын ортосунда Ротшильддер дүйнөдөгү эң бай үй-бүлөдөн болушкан. Алар Европадагы, Африкадагы жана Америкадагы индустриалдык долбоорлорду, тактап айтканда, Франция менен АКШдагы поезд жолдорду жана Суец каналын курууга каражат берген. Натан Рошальддын небереси лорд болуу менен бирге өлкөнүн премьер-министри Дэвид Ллойд Жорждун баасы боюнча Британия империясындагы эң кудуреттүү адамы деп айтылган.

XXI кылымдын башында Ротшильддердин үй-бүлөлүк бизнеси гүлдөп өсөт. 2010-жылы барон Бенжамин Ротшильд бул үй-бүлө дүйнөлүк финансылык кризистен жапа чекпегенин, себеби, алар кооптуу долбоорлорго каражат салышпаганын айткан. Банкир «кардарлардын акчасы менен чайкоочулук кылбай тургандыгыбызга алар бизге ишеним артышат» деген.

Ротшильд фамилиясы – бийлик менен акчанын синоними. Бирок XIX кылымдын аяк жагынан баштап, алар өздөрүнүн укмуштуудай байлыктарын мурдагыдай жарыя этпей, кайрымдуулук ишмердиктерин активдештирип келет.

ЖАСАЛМА МОНЕТАЧЫЛАР

Жасалма монетачылар деп чын эмес акча жасашып, аны өткөрүшүп, пайдасын көргөн кишилерди аташат. Булардын ишмердиги илгертеден, акча пайда болгондон баштап келатат. Мурдатан эле «жалган» акча болору белгилүү болуп келген, монеталардын ичи жезден же коргошундан куюлуп, сыртынан алтын же күмүштү жалатып коюшкан. «Тарых атасы» аталган Геродоттын айтуусунда б. з.ч. VI кылымда Самос аралынын башкаруучусу коргошундан жасалган куймалардын сыртына алтындан жалатып коюп, спартанчыларды кантип алдаганын айтат.

Дионисей I, залим Сиракуз б. з. ч. IV кылымда өлүм менен коркутуп, бардык тургундарды болгон-бүткөн монеталарын казынага төккүлө деп буйрук таратат. Анан ал монеталарды кайра чеканкалаткан. Жаңы драхмдар мурдагылардын экисине тете келет деген жарыя айттырып, элге кайрадан ошол жаңы нарк менен таратып берген. Чындыгында тургундар өздөрүнүн берген монеталарынын кайра жарымын гана алышкан.

Орто Азиядан табылган жез монеталарда «сенин колундагы дирхемдер» деген жазууну окууга болот, демек, күмүш монеталар деген түшүнүктү айтканы. Көрсө, жез монеталардын сыртын күмүш менен каптап коюп, рынокко күмүш монета катары өткөрүшкөн. Алардын эч кандай баасы болгон эмес, бирок хорезм-шах жана анын казынасы элге күмүш монетанын наркы

менен төлөшкөн. Эл ал монеталар жалган экенин билишкен, бирок соода-сатыкта күмүш монета катары колдонууга аргасыз болушкан. Буларды колдонбой коюуга мүмкүн эмес болучу. Ошентип, кылымдан кылымга монеталар ушинтип «бузулуп» келген. Алардын салмагы азайган, күмүш менен алтынга арзан металлдар кошулган.

Байыркы Грецияда жасалма монетасы үчүн шылуундар жашаган жеринен куулган же өлүм жазасына кириптер болгон. Байыркы Римде жаза кылмышкердин аброюна караган: белгилүү адамдарды жер которткон, ал эми жөнөкөйлөрдү өлтүрүп салышкан, кулдарды дарга асып өлтүрүшкөн. Европада болсо, Орто кылым мезгилинде жалган монетчилерди кайнак сууга салышкан же куйкалап өлтүрүшкөн. Англиянын королу Генрих I Боклерк оң колун шылай чаптырган же бир көзүн ойдуруп салаган. 1125-жылы Кандуу Рождестводо массалык түрдө өлтүрүүлөр болгон. Эдуард III (1327–1377) тушунда жасалма монета үчүн аббат Мессендрон дарга алынган. Чоң кызматтагы жасалма акча чыгаргандар кылмыш жообунан кутулуп кетишкен. Андай «кыйындардын» катарына Франциянын королу Чырайлуу Филипп IV жана Пруссия королу Улуу Фридрих II кирет.

Руста алгачкы жасалма монетчи 1447-жылы кармалган. Ал кымбат металлдарды куюучу жана таразачы Федотка Жеребец болгон. Жалган акча жасагычтарды

мамлекет аяган эмес, аларды «куймак куйгучтар» деп аташкан, XVI кылымда колго түшкөндөрдүн оозуна эриген күмүш куюшкан, кийин колдорун шылый чаап ташташкан.

Ассигнация чыгарыла баштагандан (1769) Россияда жасалма кагаз акчалар пайда болду. 1772-жылы жасалма акчадан кармалып, дворян наамын алып жүрүшкөн Сергей жана Михаил Пушкиндер (акынга фамилиялары уйкаштар) соттолушкан. Душмандашкан өлкөсүнүн экономикасын талкалаш үчүн айрым мамлекеттер да жасалма акча чыгарышкан. 1812-жылы Россиянын экономикасын олтургузуп салуу максатында Наполеон мыкты усталарына жасалма рублдерди чыгарууга буйрук берген. Алар оригиналдан да мыкты жасалып, ошол мыктылыгынан кийин билип калып, орустар аларды 1824-жылга чейин бөлүп келишкен. Француздар орус тилин жеткире билбегендиктин айынан ошондой окуяга туш болушкан: «государственной» жана «ходячая» деген сөздөрдөгү «д» тамгасын алар «л» деп жазып алышкан.

Гитлер Наполеондон да ашып түшкөн. Гитлердин бийлиги мезгилинде акчалардын жана баалуу кагаздардын жасалмалары бүткүл дүйнөгө тараган. Андай «ишмердиги» Германия Дүйнөлүк экинчи согушта жеңилгенден кийин токтоп, өз аймагында акча чыгарууга тыюу салынган. Немис валютасы 1955-жылга чейин Лондондо басылып, алардын суу белгилери болгон эмес.

Жасалма акча чыгаруу үчүн көптөгөн даярдыктар керек: кылмышка түрткөн тонналаган материалдарды даярдап, чыгара турган акчанын түзүлүшүн изилдөө сыяктуу иштер аткарылат. Эч ким жөндөн-жөн туруп эле акча жасай салбайт... Инженер-куруучу Чеслав Боярский графикалык иштерди мындай кой, кагаздын жасалышы, анын түрлөрү, басма иши менен мурда тааныштыгы жок туруп, эки жарым жылдагы мээнетинин аркасында аны «гений» деп атоого эмгегин сиңген. Чеслав Боярскийдин жасаган банкноттору сапаты жагынан чы-

ныгы акчадан айырмасы болбогон. Ал суу белгисин да эске алган. Бирөөлөр шекшип калбасын деген ой менен банкнотторду «эскирткен» аспап ойлоп тапкан. Франция Банкнын алдыңкы эксперттери сотто сүйлөп, Боярский жасаган банкноттор чыныгы акчадан айрып таанууга мүмкүндүк жоктугунан коомчулукту кабардар этүүгө болбой тургандыгын моюндарын алышкан. Тажрыйбалуу эксперттер да Боярскийдин акчаларын ар дайым эле тааный алышпаган. 1966-жылдын 14-май күнү сот ага өкүм чыгарып, 20 жылга соттогон.

Совет доорунда жасалма акча чыгаргандардан эң белгилүүсү Виктор Баранов болгон. Ал арам оюн ишке ашыруу үчүн акча жөнүндөгү адабияттарды кунт коюп окуп, акырында акча басып чыгаруучу станокту ойлоп тапкан, аны жасоого он эки жыл убактысын сарптаган. Ал акчанын формасын жана боёкторун куйган. Түзүлүшү эң татаал аталган жыйырма беш рублдик банкноттон 30 миң рубль жасаган. Барановдун боёктору азыр да чет өлкөлөрдө көп пайдаланат, ал эми айрым нерселерин Гознакта колдонулат.

Альберт Талтон «суудай акма акча жасагыч» деген атка конгон, себеби, ал принтердин акма ыкмасы менен жети миллионго жакын жасалма долларды жүгүртүүгө чыгарган. Ал көп баскычтуу татаал ыкманы колдонгон, бирок бир кемчилиги – бардык банкноттордун катар номерлары бирдей болгон. Деген менен принтердин жардамы аркылуу ал дүкөндөрдөн ар бир жолу 200 долларга соода жасай алган.

Дүйнөдөгү эң биринчи жасалма акча Грециянын Эгина аралынан табылган. Жасалма монета биздин заманга чейинки VI кылымга таандык болгон. Ал техникалык жактан жогоку сапатта жасалып, жездин сыртына күмүш жалатып койгон.

ЗАМАНБАП МЕЗГИЛДИН АКЧАЛАРЫ

ЕВРО ВАЛЮТАСЫНЫН ПАЙДА БОЛУШУ

Дүйнөдө көп мамлекеттер бар, алардын бардыгынын өндүрүштөрү өсүп, бири-бири менен бири валюталык мамиледе тыгыз байланышкан. Бул мамлекеттердин өздорүнүн акчасы, өз валюталары бар. Европада 1929-жылдан баштап бир нече мамлекеттер биригип, валюталык саясатты жана тышкы эсептешүүнү жүргүзүү үчүн валюталык блок (биримдик) жана валюталык аймак түзүшкөн. Анүчүн ага кирген мамлекеттердин валютасы бир валютага баш ийип же аймакка киргендердин бир валютасы: стерлингге, франкка, долларга өтүш керек болот.

Доллар болсо дүйнөдө эң бай өлкө болуп эсептелген Америка Кошмо Штаттарынын валютасы. Доллар Европа мамлекеттеринин валюталарын кыса баштайт, атүгүл евродоллар деген түшүнүк пайда болот. Европалык банктардын эсебиндеги америкалык долларлар көп болгондуктан банктар евродолларларды кредитке берет.

Андыктан валюталык көз карандыктан чыгыш үчүн европалык өнүккөн мамлекеттер биригип, доллардан калышпаган бүткүл европалык валюта түзүүнү чечишет. Ошентип, евроаймак үчүн «евро» деп аталган валютасын чыгарышты. Долларга салыштармалуу анын курсу туруктуу болуп, бир топ мамлекеттер пайдалана баштады. Бүгүнкү күнгө еврозоода 19 мамлекет бар: Нидерландия, Литва, Латвия, Италия, Испания, Австрия, Германия, Бельгия, Ирландия, Греция, Люксембург, Португалия, Словакия, Словения, Эстония, Франция, Финландия, Венгрия, Голландия.

Аталган акча бирдигинин кабыл алынган мааниси – Европа деген сөздүн биринчи тамгасы алынган, валюта гректердин «эпсилон» тамгасына окшош; анын ортосундагы кош сызык валютанын туруктуулугун билдирет.

Евро толук укуктуу жана өз алдынча акча бирдиги болуп 1999-жылдан пайдалана баштады; ошол кезден Евро биримдикке кирген мамлекеттердин улуттук валюталары да евро менен кошо жүгүртүлө баштайт. Бүгүнкү күндө көптөгөн мамлекеттердин аймактарында евро улуттук валютасы менен бирге колдонулуп, бирок ал аймактагы ар бир мамлекеттин улуттук валюталары жүгүртүүдөн качан токтоло турган датасы белгиленген, ошентип, бара-бара улуттук валюталары толук токтолуп, бирдиктүү акча катары төлөмдөр боюча евро гана калат.

Евро купюрасы

Евро купюрларынын кооздолушу оригиналдуу, анын дизайны эмнеси менен кызыктуу? Бөлөк валюталарга салыштырмалуу буларда адамдардын сүрөттөрү тартылбаган.

Евронун дизайнын талкуулашканда банкноттогу адам биримдикке кирген тигил же бул мамлекеттин улуттук баатыры болбогондуктан, акчаны пайдалангандар оңтойсуз абалда калбагандай жагдайлар-

ды эске алышып, адамдардын сүрөттөрүн колдонбоону чечишкен.

Бүткүл дүйнөдөгү ачыктыктын жана катышуучулардын кызматташтык символу катары банкнотторго арыктар менен өзөндөрдүн сүрөттөрү түшүрүлгөн. Бирок евродо дагы бир кызыктуу сыры бар: евро түсү менен гана айырмаланбастан, стилдик жактан да бөлөкчө. Ал архитектуранын классицизмден азыркы күнгө чейинки жети стили. Ошол жети стилдин бардыгы евроөлкөлөрүнүн бардыгына таандык.

Евронун монеталары кийинчерээк пайда болуп, купюрларга караганда бир топ жөнөкөй. Евро монетасынын дизайнында бир өзгөчөлүк бар: ар бир мамлекет түшүрүлгөн сүрөттөрдүн өздөрүнө жакканын алышат, ошондуктан монеталардын бир бетинин бардыгы окшош, ал эми экинчи бети өлкөлөрдүн өздөрү тарткан сүрөттөрүнө ылайык болот.

Евро монеталары

Монеталардын дизайны өтө кызыктуу: маселен, италиялыктар искусствонун өчпөс чыгармаларынын сүрөттөрүн түшүрсө, гректер белгилүү тарыхый ишмерлердин портреттерин беришкен.

Сырткы түзүлүшү боюнча евро монеталары оригиналдуу келип, түсү жана формасы боюнча да өзгөчөлөнүп турат. Жыйырма центтик монета башкалардан айырмасы чоң, анын формасы башкалардай тегерек эмес. Анын кырларында гүлдү элестеткен анча чоң эмес 7 тишчелери бар.

ПЛАСТИКАЛЫК КАРТАЛАРДЫН ПАЙДА БОЛУШУ

Акчалар бара-бара жок болуп, адамдар ансыз деле оокат кылышат деген сөздөр айтылат. Бул кепке ишенүү кыйын, себеби, дүйнө боюнча чарба жүргүзүүнүн жалгыз формасы акча жүгүртүү болуп саналат.

Акчалар улам өркүндөп, өзгөрүп турат дегенге ишенсе болот. Азыркы күндө көптөгөн өлкөлөрдө соода-сатык учурунда өзгөчө кредиттик карточкалар менен, демек, «электрондук акча» менен иш жүргүзүшөт. Дүкөндөн кайсы бир нерсени сатып алганда мындай карточканын ээси карточкасын кассалык аппарат-компьютерге салып, баасын көрсөтөт, ошол замат банктагы компьютер аталган сумманы сатып алуучунун эсебинен алып салат. Андыктан ичине купюрлар менен «күмүштөр» шыкалган капчыкты көтөрүп кереги жок болуп калат.

Виртуалдык төлөм каражаттарын жасоо идеясы финансисттерге эмес, «Артка кайрылуу» деген китептин автору жазуучу Эдвард Белламиге таандык. Карточкалар

менен финансылык операцияларды баштаган Бруклиндеги «Флэтбуш» банкынын адиси Д. С. Биггнис болгон. 1946-жылы ал Charge-it аттуу кредиттик системаны иштеп чыккан. Дүкөндөр кардарлардан персоналдык ишеним кат жаздырып алышып, банктарга өздөрү алып барышып, банктан дүкөн ээлерине кардарлардын эсебинен акчаларын которушкан.

Электрондук акча – бул накта акчанын электрондук алмаштыруучусу, тактап айтканда, монеталар менен банкноттор электрондук капчыктарда сакталып, мобилдүү байланыш жана интернет аркылуу ар кандай көлөмдө акчасыз эсептешүүлөрдү жүргүзөт.

1958-жылдын 1-июлунда алгачкы American Express банк картасы чыгарыл-

Дүйнөдөгү алгачкы кредиттик карта

ган. Электрондук акча ишке кирген соң бир жылдан кийин 400 миңден ашуун адамдар жана 30 миң ишканалар анын кызматын көрүшкөн. 1950–1960-жылдары АКШ-да аталган бизнес гүлдөп өскөн. Анын эң чоң өкүлдөрүнүн бири Bank of America – Bank Americard болгон. Анын конкуренттери өздөрүнчө биригишип, Interbank Card Association корпорациясын түзүшөт, Банктар аралык карточка ассоциациясы аны Master Charge деп атаган.

Мухиттин бөлөк тарабында да ушундай эле бизнес менен алектенишкен. 1951-жылы британдык Diners Club компаниясы өздөрүнүн кардарларын жеке карточкалар менен камсыз кылуу үчүн банктарга лицензия берген. Британдык мейманканалар жана ресторандар (BHR) ассоциациясы да карточкаларды чыгарган, бирок алар банктардыкы эмес болучу.

ДОЛЛАР БҮГҮНКҮ КҮНДӨ

1981-жылы АКШнын жаңы шайланган президенти Рональд Рейган өлкөгө кайрадан алтын стандартын кийирүү боюнча атайын комиссия түзгөн. Ал кезде доллардын аброю бийик болгондуктан, алтынды кийирүү максатсыз дешкен. Ал жаранын ириңи кийинки миң жылдыкта ачылып калды. 2011-жылы алтындын 1 унцийинин наркы 1510,32 долларга чыкты.

Мындан Швеция да артта калган жок. 1965-жылы Валленбергдердин үй-бүлөсү ээлик эткен Rikskort компаниясы британдык «ресторандык» ассоциациясы менен биригип, Eurocard International компаниясын түзгөн.

Андан соң америкалыктар Европа рыногуна кол созушту. 1974-жылы Банктар аралык карточкалык ассоциациясы британдык Access Card системасы менен Келишим түзүп, натыйжада америкалык Master Charge жана британдык Access Card биригип, атактуу Master Card түзүлгөн. Кийинчерээк, 1976-жылы Bank Americard картасын тараткычтар аталышын өзгөртүп, азыр көпчүлүккө белгилүү VISA деп аталат.

Дүйнөлүк «пластик» карталар рыногу экиге бөлүнүп калгандай түргө ээ: бүгүнкү күндө анын 60% VISA көзөмөлдөсө, 30% жакынын Master Card көзөмөлдөйт. Калгандарынын үлүшүн рыноктун 10% жакыны түзөт.

Мурдагы 35 доллар баасы түшкө да кирбей калды. Ал кезде күмүштүн бир унцийи 46 доллар болгон. Аталган кымбат баалуу эки металлдын наркы эч качан мынчалык көтөрүлгөн эмес.

Азыркы күндө улуттук банктардын кампаларынын 2/3 бөлүгү долларлар менен толтурулган. Алдыңкы катарларда Кытай, Жапония жана Россия турат. Мынча ак-

чаны айырбаштоого жер шарында алтын жетишпейт. Эгерде эртеңки күнү доллар жүгүртүүдөн алынып ташталса, дүйнөлүк экономиканын көбү банкротко учурайт.

Азыркы мезгилде эл аралык соодасатыктар евро эмес, фунт эмес, юань эмес, доллар менен гана жүргүзүлөт. Андыктан доллар «стабилдүүлүктүн кепили» болуп, ошол деңгээлинен жазбай келет. Андан калса, өнүккөн өлкөлөрдүн бардыгында мунай долларга сатылат. Вашингтон 1970-жылдары мунайдын эң ири экспорттоочусу Сауд

Аравияга көрсөткөн экономикалык жардамынын акысына ушундай шартты койгон. Дүйнөлүк мунай магнатынын артынан бардык ОПЕК – мунай экспорттоочу өлкөлөрдүн уюму да ошол жолго түшкөн.

Дээрлик бүтүндөй дүйнө мунайды пайдаланат. Мунай пайдалангандардын бардыгы долларга муктаж. Демек, долларга муктаж болгондон кийин АКШнын айткандарынан чыга албайт. Учу жок айлампа ушундай болот.

2011-жылы америкалык валюта дүйнөдө 500 миллиардга – $\frac{1}{4}$ көбөйдү. Дүйнөлүк кризис маалында – 2008-жылдын сентябрынан баштап, 3 эсеге өстү. 25 жыл ичинде доллар массасы 5 эсеге көбөйгөн. Доллар бүгүнкү күндө эмне менен беки тилгендиги жана эмнеге таянгандыгы белгисиз. Болгону аналитиктердин «Форекс» рыногундагы сооданын жыйынтыгы боюнча гана билдирүүлөрү таратылат.

Forex англис тилиндеги Foreign exchange market – чет өлкөлүк алмашуу дегенди билдирет. Ал бүгүнкү күндө улуттук валюталар эркин сатылган эң популярдуу эл аралык валюта рыногу болуп саналат.

АЗЫРКЫ ИСЛАМ ДҮЙНӨСҮНДӨГҮ АКЧАГА МАМИЛЕ

XXI кылымдын валюта рынокторундагы ойку-кайкылар ислам лидерлерин өзүлөрүнүн илгерки ата-бабалары колдонгон алтын динарды эстөөгө мажбурлады. Америкада доллар жөнөкөй валютадан да абройлуу касиетке ээ болгондой, динар да мусулман дүйнөсүндө акча катары гана колдонбостон, Куранда белгиленгендей диний осуяттарды аткаруунун каражаты катары белгилүү. Алтындын аныкталган салмагы жана үлгүсү боюнча ар бир мусулман баласы кирешесинин бир бөлүгүн кедей-кембагалдарга динар менен зекет берүүгө милдеттүү. Баркы уламдан-улам өсүп бараткан америкалык долларга кар-

шы коюлган динардын даражасы батыштын көптөгөн баалуулуктарынан ашып түштү.

Студент курагында исламды кабыл алган испан улутундагы профессор-экономист Умар Ибрахим Вадильо 2001-жылы Малайзияда өткөн форумда мындай деген: «Алтын – бул төлөмдөр боюнча милдеттенме албаган өзүнчө турган нерсе, алтын – бул товар, болгондо да наркын өзү баалаган жана инфляцияга жатпаган көп колдонулган товар болуп саналат.. Алтын өзүнө өзү көз каранды, ал саясий бийликтин кредиттик жөндөмүнө баш ийбейт».

Вадильо алтындын кагаз валюта-

га караганда барктуу экенин далилдеп гана тим болбостон, Малазияда катталган E-dinar Ltd компаниясынын мисалында тажрыйба жүзүндө ишке ашырды. Анын системасынын негизин алтын динарынын салт болуп калган 4,25 г салмагы түзөт. Компаниянын катышуучулары эсеп ачып, өздөрүнүн каражаттарын кепилдик менен алтынга же дүйнөдөгү каалаган валютага айландыра алат, бирок ал компания доллар менен төлөмдүн виртуалдык бөлөк агалыштарына байланган нерселерге эмес, салмагы 4,25 г алтындын баасын төлөп берген валюталарга алмаштырат. Компаниянын фондунда сакталган доллар жок, аерде электрондук динарлардын ээлеринин эсебин жапкандай алтын куймалары сакталуу турат. Бир жылдын ичинде дүйнөнүн 160 мамлекетинен кардарлар 300 миң эсептерин ачышкан. Компаниянын алтын кору 10 тоннадан ашып кетти.

Дубайдага Ислам банкы өзүнүн ишмердигин мусулман салттарына жана Шариятка таянып иш алпарууда. Банк кредитти үстөк пайызы менен бербейт жана азарттуу оюндары, чочко эти, алкоголь про-

Жаңы экинчи миң жылдыкта «накта» алтын динар 2001-жылдын ноябрь айында Бириккен Араб Республикасында (БАР) чыгарылган. Аны жүгүртүүгө британдык «Томас Кук» туристтик компаниясы менен Дубайдагы Ислам банкы жүгүртүүгө алып чыгышкан.

Малазиянын алтын динары 2010-ж.

дуктулары сыяктуу нерселер аралашкан салымдарды кабыл албайт.

2002-жылы Малазиянын премьер-министри жана финансы министри Махатир Мохамад алтын динарды эл аралык аренага алып чыгуу планын айткан. Ал бул валюта-

ны мусулман мамлекеттер аралык эсептешүү каражаты катары колдонууну сунуштаган. Дүйнөдө бирден бир «буюм» акча бирдиги болуп, аны чыгарган мамлекет тарабынан алтын менен бекитилген динар эсептешүү мезгилинде акча катары колмо кол санап өткөрүлбөйт. Бирок мамлекеттик борбордук банктарынын кампаларындагы алтын кору эсептешүү шартында өз кызматын өтөйт.

Алтын динарын чыгарууга ислам динин туткан бардык өлкөлөрдүн укугу бар, бирок керектүү өлчөмдөгү алтыны болуусу шарт.

Ислам финансы дүйнөсүнүн борбордук структурасы болуп Жиддеги (Сауд Аравиясы) Ислам өнүктүрүү банкы саналат. Аны түзүшкө элинин саны миллиард адамдан ашкан 65 мамлекет катышкан. Бул өлкөлөрдүн экономикасы тездик менен өсүп баратканы байкалат. Ислам банкынын катышуучулары арасында соода-сатык барган сайын өнүгүү үстүндө. Алтын динардын пайда болушу кокустук эмес, ал мамлекеттер аралык жаңы валюта болууга жөндөмдүү, андыктан ислам дүйнөсүн экономикалык жактан жетиштүү деңгээлге чыгарууга мүмкүнчүлүгү бар.

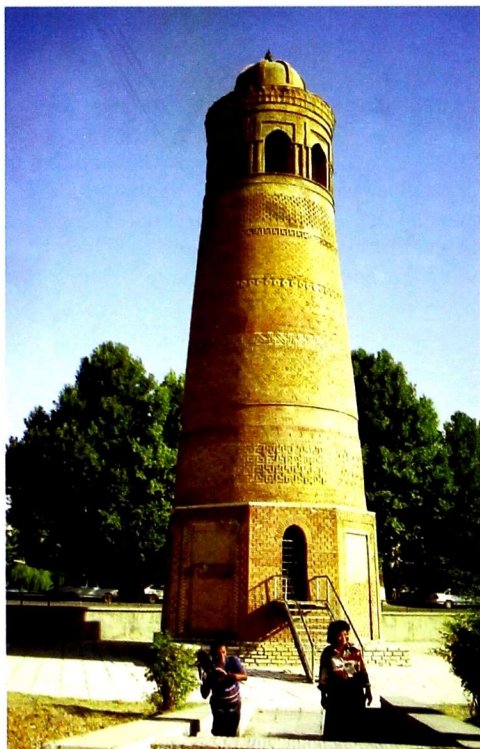
КЫРГЫЗСТАНДЫН АКЧА СИСТЕМАСЫНЫН ТАРЫХЫ

Академик В. В. Бартольд белгилегендей кыргыздар түрк элдеринин байыркыларынын бири. «Кыргыз» этнони-

ми тарыхый жазуулардын булактарынан кезиктирүүгө болот. Кытай тарыхчысы Сыма Цянь (б. з. ч. 145-86-жж.) өзүнүн «Ши цзы» эмгегинде б. з. ч. 201-жылы хунндардын башкаруучусу Модэ шаньюй көз карандысыз гянь-гуней, динлин, синьли урууларын каратып алгандыгын жазат. Окумуштуулар тарабынан гяньуням (гэгунь, цигу, киту ж.б.) деп кытайлар кыргыздырды аталганы такталган. Бирок кыргыздардын ата-бабалары – сактар, гунндар, усундар андан да байыркы мезгилдерге барып такалат. Бир мезгилдерде кыргыздар Енисейде жашап, кийин Тянь-Шанга келишкен. Бизди заманга чейинки миң жылдыктын аяк ченинде азыркы Кыргызстандын аймагында бир нече мамлекеттер болгон: Даван падышалыгы (Ферганада), Усун мамлекети (Түндүк Кыргызстан менен Түштүк Казакстанда) Чигу деген борбор шаары болгон (азыркы Ысык-Көлдүн түбүндө калган).

Кыргызстанды аймагында өз алдынча акча каражаттары жок болгондуктан, Жакынкы жана Алыскы Чыгыштын монеталарын пайдаланышкан.

Даван мамлекети б. з. ч. VII-III кылымдарда өзүнүн монетасы жоктуктан кытайдын у-шу монетасын акча катары кол-

донгон. Мындай монеталар Ферганада, Ош жана Чүй облустарынын аймактарындагы казууларда табылган.

Б. з. ч. I кылымда Орто Азиянын аймагында Даван кошулуп таасирине кирген Кушан падышачылыгы пайда болот. Бул мамлекет Байыркы Рим жана Кытай менен дипломаттык байланыш түзгөн. Алтындан «Герай монетасын» жана күмүш менен жезден «Сотер Мегас» монеталарын чыгарган. Жез монеталарынын негизги айырмасы болуп айры сыяктуу төрт тиштүү эн тамгага улам өзгөрүп турган «саптын» сүрөтү басылган. Улуттук банктын музейинде Кыргызстандын аймагынан табылган бир нече кушан монеталары сакталуу.

Кыргызстандын азыркы аймагынан Улуу Жибек жолунун Памир – Алай – Фергана – Чүй маршруту өткөн. Ал Чыгыш менен Батышты 15 кылымга чейин бириктирип турган. Жибек жолу Батыш менен Чыгыштагы мамлекеттердин соодасатыгын өркүндөтүп, товарларын алмаштырганга шарт түзгөнү Кыргызстандын аймагынан табылган Парфинин, Байыркы Римдин монеталары, ал эми б. з. I кылымындагы Сасанид Ирандын (сасанид күмүш драхмасы), Византиянын (алтын солиддер, электровой бракиаттары) монеталары күбө болот.

Енисей кыргыздары каганаттын аймагын басып өткөн Улуу Жибек жолунун бир бутагы аркылуу бөлөк элдер менен соода байланышын түзгөн. Кыргыз жолу деп

Тарыхчы-окумуштуу А Мокеевдин пикири боюнча енисей кыргыздарында алтын жана күмүш монеталар менен катар тыйын чычкандын териси да акча катары жүргөндүгү айтылат. Балким ошондон улам «тыйын» деген аталыш айтылып калганын болжолдойт.

аталган ал бутак Турфан оазисинен башталып, Тува багытына Енисей дарыясын бойлоп, мамлекеттин борборуна жеткен.

Кыргызстандын аймагында өз акча каражатынын тарыхы б. з. I миң жылдыгынын экинчи жарымында байыркы түрк каганаты пайда болгон мезгилге таандык. Алгачка акча эмиссиясын (жаңа акчанын пайда болушу) Түргөш каганатынын башкаруучулары жасаган. VII кылымдын башталышында кытай монеталарынын үлгүсүндөгү, бирок согдий уламышы «Түргөш каганынын мырзасынын фаны» (фан – монетанын номиналы) деген жазуусу бар жана түргөштөрдүн эн тамгасы (уруунун белгиси) салынган колодон куюлган чоң монеталар чыгарылган. Тарыхчылардын изилдөөсүндө монеталарды өндүргөн эки борбор болгондугу айтылат: биринчиси – Суяб (Ак-Бешим шаар чалдыбары), экинчиси – Таразда.

Кыргызстандын аймагында акча-товар жагдайында өнүккөн мезгили Караханид каганаты тушунда болгон. Исламды

Караханид династиясынын монеталары: 1. Наср б. Али, Өзгөн 401/1010-11-ж., фельс, коло; 2. Илек (Наср б. Али) Ош 398/1007-08-ж., фельс, коло; 3. Ахмад ибн Али. Күз-Ордо 395-ж., х., фельс, коло; 4. Шихаб ад давла Аба (Абу) Муса Бутра-хан Харун б. Сулейман жана Мухаммед б. Али. Тараз 381-ж., фельс, коло.

«Акча» деген сөз «монета, акча» түшүнүгүн билдирип, байыркы эстелик жазууларынан кездешет, ал Барык дарыясынын өрөөнүндөгү байыркы түрк енисей эстеликтеринен жолугат.

расмий дин катары кабыл алып, Караханиддер Чыгыш мусулмандардан илим жана өндүрүштү, ошону менен бирге акча чарбасын уюштурууну үйрөнүштү. Караханиддиктер күмүш дирхемдерди, жез фельстерин жана алтын динарларды жогорку сапаттарда жасоо ыкмаларын өздөштүрүштү. X-XI кылымдарда монеталар Кыргызстандын аймагында Өзгөн, Ош, Күз-Ордо (Баласагын), Барскоон (Ысык-Көл), Шелжи (Талас аймагы) шаарларындагы монеталар сарайларында чыгарылган. Ошондой эле Самаркан, Шаше (Ташкен), Отрар, Тараз, Бухара, Жаркен (Чыгыш Түркстан) шаарларынан жасалган монеталар да жүгүртүүдө болгон.

Караханиддердин негизги номиналы болуп эл аралык валюта макамга ээ күмүш дирхем эсептелген, бирок казылып алынган кендердин азайышына байланыштуу монеталарда күмүштүн курамы улам кемий берген. 442/1050-1051-жылдардан баштап Фергана менен Чүй өрөөнүндөгү монета сарайларынан курамында 59,7–78,7 жез жана 37–15,4% коргошун болгон монеталарды чыгарган.

Жети-Суудагы шаарлардын маданияты менен экономикасына монголдордун басып кирүүсү чоң сокку болгон, анын кесепетинен Кыргызстандын түндүк жагы акча-товар жагдайынан ажырап калган.

XV-XVIII кылымдарда кыргыздар Чыгыш Түркстан менен Орто Азияда жасалган монеталарды колдонгон. Ал эми XIX кылымда азыркы Кыргызстандын аймагында адегенде Кокон хандыгынын монеталары, кийин Россиянын акчалары жүгүртүлгөн.

Россияга кошулгандан кийин акча-товар жагдайы кыргыздардын турмушунда белгилүү орунду ээлейт. Россиядан, Синьцзяндан, Хивадан, Ооганстандан жана Ита-

лиядан келген күмүш монеталар өздөрүнүн негизги функциясынан тышкары келин-кыздардын кооз бумдары жана топчу катары да пайдаланылган. Бирок алар монеталык көрүнүшүн бузган эмес, керек учурда кайра эле монета катары колдонула берген. Акчанын ордуна кымбат металлдан куюлган жаныбарлардын туягы формасындагы жамбы жүргөн.

Кокон хандыгынын акыркы мезгилдеринде Кыргызстандын рыногунда Россиянын монеталары менен банкноттору пайда болду. Орто Азиядагы орусташкан аймактарда бардык империяга таандык монета системасы колдонулган, ал эми элден төлөм катары казнага падышанын гана акчасы кабыл алынган.

Совет мезгилинде Кыргызстанда акча бирдиги СССРдин банкноттору болгон.

1993-жылдын 10-май күнү Кыргызстан мурдагы советтик аймактагылардын ичинен биринчилерден болуп өздөрүнүн улуттук валюта – сомду киргизишкен.

«Сом» деген бардык түрк тилдеринде (тажикче да) «рубль» дегенди билдирет. Түрк тилдеринде бул сөз адегенде «бүтүн», «бирдиктүү» деген түшүнүктө болуп, кийин «бүтүндүн бөлүгү», «рубль» дегенди түшүндүрүп калган.

1993-жылы сом 1, 5 жана 20 сом, ошондой эле 1, 10 жана 50 тыйын номиналдарында сунуш этилген. Купюрлар кыска мөөнөттүн ичинде чыгарылып, алардын коргоо белгилери да өтө жөнөкөй болгон. Булар «өтмө мезгилинин акчасы» болгондуктан, узакка кызмат өтөй алышпады, андыктан Кыргызстандын Улуттук банкы кыргыз банкнотунун экинчи сериясын чыгарышты. Кыргыз улуттук валютасынын экинчи чыгарылышы кыргыздын тарыхый инсандарына арналган. Бардык банкноттордун көлөмү бирдей болуп, суу белгилери жана коргоо жиптери окшош иштелген.

1997-жылы Кыргызстанда улуттук валютанан үчүнчү сериясы жүгүртүүгө киргизилген. Ушул сериядагы банкноттор мурдагыларга караганда кыргызстандыктарга узакка кызмат өтөштү.

2006-жылы банкноттордун төртүнчү сериясы иштетиле башталды, мында алгачкы ирет эң чоң номиналдагы 5 000 сомдук банкнот пайда болду. 2008-жылы Кыргызстанда номиналдары 10, 50 тыйын жана 1, 3, 5, 10 сомдук монеталар чыгарылды.

450c